МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
"ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
ім. В. Г. КОРОЛЕНКА"

Краєзнавці Слобожанщини

ІВАН ЮХИМОВИЧ САРАТОВ – ВЧЕНИЙ, КРАЄЗНАВЕЦЬ

Біобібліографічний покажчик

Харків 2010

УДК 908(477.54)-05
ББК 28.89(4УКР-4ХАР)-8я1
І 18

Іван Юхимович Саратов – вчений, краєзнавець : біобібліогр. покажч. / Держ. закл. "Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка" ; [уклад. В. О. Ярошик]. – Х., 2010. – 63 с.

Покажчик містить матеріали про життєвий та творчий шлях, громадську діяльність І. Ю. Саратова, висвітлює здобутки інженерної, наукової та краєзнавчої діяльності.

Видання адресоване викладачам, літературознавцям, філологам, етнологам, студентам вищих навчальних закладів, краєзнавцям.

Укладач Валентина Олександрівна Ярошик, засл. працівник культури України
Науковий редактор М. М. Красиков, канд. філол. наук

ПЕРЕДМОВА

Видання продовжує серію бібліографічних покажчиків "Краєзнавці Слобожанщини" і підготовлено до ювілею відомого дослідника Слобідського краю Івана Юхимовича Саратова.

Література, що представлена у покажчику, висвітлює здобутки інженерної, наукової та краєзнавчої діяльності І. Ю. Саратова, його творчий шлях і громадську діяльність.

Бібліографічний покажчик акумулює різні види документів, незалежно від часу та місця їх видання. Матеріал розташований за тематико-хронологічним принципом. Документи, що неопрацьовані de visu, позначені астериском (*).

У покажчику застосовано систему посилань. Довідковий аппарат видання складається зі статті про життя і творчість І. Ю. Саратова та іменного покажчика.

Додатки до покажчика містять дві статті І. Ю. Саратова з топоніміки та геральдики Харкова і фотографії, що відображають його діяльність.

Бібліографічний опис документів здійснено за ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 "Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання". У разі необхідності бібліографічні описи супроводжуються стислими анотаціями.

Зауваження та пропозиції просимо надсилати за адресою: 61003, Харків, пров. Короленко, 18. ДЗ "Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка", відділ "Україніка" або електронною поштою: ukr@korolenko.kharkov.com.

Видання адресоване викладачам, літературознавцям, філологам, етнологам, студентам вищих навчальних закладів, краєзнавцям.

И. Е. САРАТОВ – УЧЕНЫЙ И ПЕДАГОГ

7 октября 2010 года исполняется 80 лет со дня рождения и 60 лет инженерной, научной и педагогической деятельности доцента кафедры инженерной экологии городов Харьковской национальной академии городского хозяйства Ивана Ефимовича Саратова.

После окончания в 1955 году Харковского инженерно-строительного института по специальности гидротехническое строительство речных сооружений и гидроэлектростанций ему была присвоена квалификация инженера-гидротехника. В качестве дипломной работы им была рассмотрена русловая плотина на реке Северский Донец у поселка Эсхар Харьковской области.

Первыми местами его инженерной деятельности были строительство Мингеачурской плотины на реке Кура в Азербайджане и строительство Краснооскольского водохранилища на реке Оскол.

С мая 1956 г. по октябрь 1970 г. И. Е Саратов работал в Харьковском проектном иституте Водоканалпроект. За 15 лет работы в проектном институте как главный инженер проектов он принимал участие в разработках проектной документации таких крупных объектов как водозабор из реки Волга для города Ульяновска; водозабор из реки Белая Калитва для города Белая Калитва; Журавлевское водохранилище на реке Харьков; Павловское водохранилище на реке Лопань; Новобаварское водохранилище на р. Уды; накопитель стоков прокатного производства Хелуанского металлургического завода в Египте.

Кроме указанных выше наиболее крупных объектов, И. Е. Саратов в должности главного инженера разрабатывал проектную документацию для многих других объектов Украины, России, Латвии и других стран. Эти объекты эксплуатируются и в настоящее время. Особо необходимо отметить личное творческое участие Ивана Ефимовича Саратова в разработке проектной документации для строи-тельства Журавлевской русловой плотины и Журавлевского гидропарка. Предложение И. Е. Саратова об использовании песков со дна водоема для намыва новых площадок для строительства жилых микрорайонов (например, 522 микрорайон и др.) позволило почти в 10 раз превысить его утвержденную емкость и в несколько раз удлинить пляжную зону. Таким образом, на месте старой свалки мусора был разбит новый городской парк, где

отдыхают и занимаются спортом тысячи харьковчан. Новаторское решение И. Е. Саратова было применено на строительстве Павловского водохранилища на р. Лопань и водохранилища на реке Уды для ТЭЦ-5.

На период работы в институте Харьковский водоканалпроект приходится подготовка диссертационной работы, которую Иван Ефимович выполнял без отрыва от производства на кафедре инженерной гидравлики Харьковского инженерно-строительного института в 1967–1970 гг. Решением Ученого совета этого института от 26 июня 1970 г. Саратову И. Е. была присуждена ученая степень кандидата технических наук.

После успешной защиты кандидатской диссертации И. Е. Саратов перешел в научную часть института Харьковский водоканалпроект (отдел водного хозяйства Всесоюзного НИИ ВодГЕО), где проработал с сентября 1970 г. по декабрь 1990 г. руководителем научно-исследовательской лаборатории планового хозяйства. Основным направлением работы этой лаборатории был поиск путей утилизации и использования отходов предприятий металлургической промышленности (например, доменные и сталеплавильные шлаки), в народном хозяйстве, а также тонкоизмельченные хвосты обогащения как строительный материал при возведении многомиллионных хвостохранилищ, заполненных пульпой, строительство гидротехнических сооружений на слабых основаниях, микробиологическое извлечение марганца из хвостов обогащения маргенцевых горнорудных и обогатительных комбинатов.

Работая во ВНИИ ВодГЕО, И. Е. Саратов в 1972–1973 гг. без отрыва от производства закончил Высшие Государственные курсы повышения квалификации руководящих, инженерно-технических и научных сотрудников по вопросам патентоведения и изобретательства.

Решением Высшей аттестационной комиссии при Совете Министров СССР от 22 февраля 1978 г. И. Е. Саратову присвоено ученое звание старшего научного сотрудника по специальности "гидротехнические сооружения".

По итогам Всесоюзного конкурса за разработку предложений по технологии обогащения марганцевых руд, обеспечивающей значительное повышение извлечения марганца коллективу сотрудников ВНИИ ВодГЕО, включая И. Е. Саратова была присуждена вторая премия НТТ черной металлургии (первая премия не присуждалась).

В 1980 г. коллективу Орджоникидзевского горнообогатительного комбината и ВНИИ ВодГЕО, в т. ч. Саратову И. Е., постановлением Совета Министров СССР была присуждена премия Совета Министров СССР за разработку проекта и строительство хвостового хозяйства и оборотного водоснабжения Чкаловской обогатительной фабрики. Этот проект экспонировался на ВДНХ и был отмечен медалью.

С января 1991 г. по настоящее время И. Е. Саратов трудится в Харьковской национальной академии городского хозяйства в должности доцента кафедры инженерной экологии городов, читая следующие курсы: "Городские гидротехнические сооружения"; "Санитарная очистка городов"; "Гидрология и гидрометрия"; "Общая гидрология и гидротехнические сооружения"; "Метеорология и климатология".

И. Е. Саратов – автор многих статей, учебных пособий, рекомендованных Министерством образования для студентов вузов, конспектов лекций, программ и методических изданий.

Б. А. Панасенко
канд. техн. наук, доцент

НЕПАТРІАРХАЛЬНИЙ ПАТРІАРХ[1]

Важко (неможливо!) повірити: Саратову – 80! Хіба це його вік? Здається, час над ним не владний. Скільки його пам'ятаю, (а знаю – з кінця 1970-х), він завжди підтягнутий, стрункий, з молодими очима, стримано усміхнений, врівноважений, небагатослівний, уважний та доброзичливий до співбесідника, завжди радий поділитися інформацією з тими, кому вона потрібна.

Вже понад 30 років І. Ю. Саратов очолює клуб краєзнавців при Харківській державній науковій бібліотеці імені В. Г. Короленка, з 1992 року є головою Харківського відділення Всеукраїнської спілки краєзнавців (тепер – Національної Спілки краєзнавців України), понад 20 років є членом топонімічної комісії при Харківському міськвиконкомі, має почесні нагороди, звання, зокрема заслуженого працівника культури України „за вагомий особистий внесок у розвиток краєзнавства", грамоти і дипломи, премії, серед яких премія 1980 р. Ради Міністрів СРСР за технічні розробки та муніципальна премія у галузі краєзнавства ім. Д. Багалія 2000 року, І. Ю. Саратов – автор солідних видань, які мріють мати на своїх книжкових полицях усі місцеві краєзнавці, однак, похвалитися власними екземплярами можуть лише одиниці, оскільки мізерний наклад цих видань (від кількох до 440 примірників) навіть не надходить у продаж, а розповсюджується серед бібліотек та інших державних закладів, робить їх раритетними. І при всьому цьому він вперто не „бронзовіє", залишається дуже скромною і простою людиною, ніколи витикається, його ніколи не буває „забагато".

Навіть на засіданнях клубу краєзнавців він не показує своєї „першості": сидить тихенько десь збоку, проте, якщо ставить запитання, – воно доречне, виважене, серйозне, а якщо дає короткий коментар, то аргументований, місткий і точний. Ну, а після засідання – навколо Саратова завжди юрбляться люди ...

Зовсім не патріархальний цей патріарх харківського краєзнавства! Молодості його душі може позаздрити (і повчитись!) 30–40-річна молодь.

Народився Іван Юхимович 7 жовтня 1930 року у старовинному селі Стариця Вовчанського району Харківської області (гідронімічна назва села була знаменною для появи на світ Божий найзначнішого серед

[1] Стаття друкується в авторській редакції.

краєзнавців дослідника харківських річок!). Того ж 1930 року родина переїхала до обласного центру. Закінчивши у 1955 році Харківський інженерно-будівельний інститут, Іван Саратов працює інженером-гідротехніком на будівництві Червонооскільського водоймища, каналу Сіверський Донець – Донбас (1955–1956 рр.), у проектному інституті Харківський водоканалпроект (1956–1970 рр.), у науково-дослідному інституті УкрВодГЕО (1970–1990 рр.). 1970 року захистив кандидатську дисертацію. Понад 100 наукових праць, 20 авторських свідоцтв – його внесок у розвиток гідротехніки.

З 1991 року життя Івана Юхимовича пов'язане з Харківською національною академією міського господарства, де він і досі працює доцентом кафедри інженерної екології міст, і де 5 років був деканом факультету інженерної екології.

Краєзнавством Саратов почав займатися з початку 60-х, коли, працюючи головним інженером проекту регулювання та обводнення річок Харкова, всебічно займався проблемами річок у межах старого міста, гідротехнічними новобудовами столиці Слобожанщини та її околиць.

Майже за півстоліття краєзнавчої діяльності Іван Юхимович, не маючи спеціальної освіти, став одним із найкращих істориків Харківщини і зробив для історичного краєзнавства більше, ніж де-хто з дипломованих спеціалістів. Досить красномовним є той факт, що деякі праці Саратова виконані у співавторстві з відомим харківським знавцем геральдики Б. П. Зайцевим, а низка праць професійних істориків (С. І. Посохова, О. Н. Ярмиша, В. Л. Маслійчука, В. І. Астахової та ін.) вийшли друком з „благословення" редколегії, у складі якої був і лідер харківських краєзнавців. До того ж, рецензентами книг І. Ю. Саратова були професори А. І. Епштейн, С. М. Куделко та інші.

Сфера краєзнавчих зацікавлень І. Ю. Саратова достатньо широка: це і дослідження долі малих і великих річок Харкова та області (їх роль у житті місцевого населення), і спроба з'ясувати таємницю прадавніх Змієвих валів, і прагнення знайти, де текла річка Сальниця та відбувалися події, відображені у „Слові о полку Игоревом", і пошук відомостей про славнозвісний Муравський шлях, і вивчення джерел, що стосуються легендарного кошового атамана Івана Сірка та його діяльності на Харківщині, і докладне студіювання питань історії харківських гербів та походження назви „Харків".

Випадково чи ні, але на задніх сторінках обкладинок книг Саратова „Харківський полковник Іван Дмитрович Сірко: історико-публіцистичний нарис" (Харків, „Майдан", 2008) та „Харьков, откуда имя твое ?" (Харьков, 2009) вміщено фотографію, де автор сидить за столом, щось пише і наче, на мить відірвавши очі від паперів, поглянув на нас з веселою і трохи хитруватою посмішкою. Мимоволі і ця поза, і це обличчя якоюсь мірою нагадують писаря з картини „Запорожцы пишут письмо турецкому султану" (в образі якого, до речі, колишній чугуєвець – теж Юхимович – Рєпін увічнив колишнього харківця Дмитра Яворницького), і така паралель символічна й знаменна.

Зміст книг Саратова значно ширший за ті назви, що містяться на титулі. Так, у книзі про харківські герби ми дізнаємося багато цікавого про геральдику взагалі, про історію російських та українських гербів, а у додатку знайдемо купу рідкісних документів, зображень, текстів, корисних не тільки для розуміння харківської геральдики, а й вітчизняної історії взагалі.

«История харьковских гербов» читається як науковий детектив: адже авторові довелося не тільки встановлювати точний зовнішній вигляд, наприклад, першого герба (зображення якого не збереглися), але шукати відповідь на запитання: а чому саме таким він був? Навівши низку переконливих аналогій і непрямих доказів, краєзнавець стверджує: «изображение натянутого лука на гербе Харькова в его полковой период было на личной печати Харьковского полковника Ивана Дмитриевича Сирко. Родовые гербы всех последующих Харьковских полковников подтверждают эту версию». Це гіпотеза, яку поки що ніхто з професійних істориків не спростував.

Не менш заплутана історія з походженням назви міста Харкова. Вже після виходу друком книги Саратова з'явилися нові гіпотези науковців, навіть викладені у монографічній формі (йдеться про праці І. Россохи). Однак припущення Саратова щодо походження назви Харкова від назви племені чорних хорватів не втратило й досі своєї актуальності, й, можливо, майбутні історики ще шукатимуть докази «за» й «проти» саратовської версії.

Як бачимо, Іван Юхимович береться за дослідження питань, які є досить важкими для сучасної історичної науки, і така сміливість у виборі тем краєзнавчих студій робить честь їх авторові.

Усі книги І.Ю. Саратова науково-популярні, монографія про герби була рекомендована Міністерством освіти як навчальний посібник, а

книга про Івана Сірка (2008 р.) вийшла навіть у серії „Проза Слобожанщини". Так, адресат цих книг – не фахівець, а пересічна людина, однак непересічна у своєму прагненні пізнавати рідний край та його історію. Гадаю, ці книги з однаковим задоволенням читатимуть і школяр, і академік, і кожний знайде тут для себе безліч цікавого, навіть тоді, коли фактаж йому певним чином буде знайомий. Чому? На це запитання найкраще відповідає англійський епіграф до глави 17-ої „Гипотеза автора" у книзі „Харьков, откуда имя твое?":

...One million Hows, two million Wheres,
And seven million Whys !

Rudyard Kipling.

Автор дає таку примітку: «Строчки из стихотворения известного английского поэта Р. Киплинга, где в аллегорической форме говорится, что в Мире есть «… один миллион [вопросов] – „как", два миллиона [вопросов] – „где", и семь миллионов [вопросов] – „почему"»[2].

Книги Саратова цікаві перш за все тим, що збуджують в нас оті 7 мільйонів „чому?". Автор цих книг – не такий собі самовпевнений і самовдоволений Знайка, який на всі запитання миттю може дати однозначну відповідь, а людина, яка навіть стверджуючи щось, все одно подумки у дужках ставить благородний знак питання.

Саме тому у книзі про назву рідного міста Саратов чесно переказує усі відомі йому версії (навіть найфантастичніші) і виклад власної гіпотези (докладно аргументованої, але небезспірної) завершує характерною фразою: „... это еще не решение волнующего всех нас вопроса, а только его постановка"[3]. Не на першій, а на останній сторінці – постановка питання! Власне, вся книга (255 сторінок) – ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ.

Отже, будемо вдячні людині, яка допомагає нам ставити правильні запитання матінці-історії і рухатися вперед у пізнанні далекого минулого Слобожанщини, до якої після читання т а к и х книг не можна не прикипіти душею.

М. Красиков, кандидат філологічних наук, почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців, лауреат муніципальної премії

---

[2] Саратов И. Харьков, откуда имя твое? – Харьков, 2009. – С. 138.
[3] Там само. – С. 197.

ОСНОВНІ ДАТИ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ І. Ю. САРАТОВА

7 жовтня 1930	- народився у с. Стариця Вовчанського р-ну Харківської обл.;
1955	- закінчив Харківський інженерно-будівельний інститут за фахом інженера-гідротехніка;
1955–1956	- працював на будівництві Червоноосkільського водоймища каналу Сіверський Донець-Донбас;
1956–1970	- працював у проектному інституті Харківський водоканалпроект;
травень 1963	- брав участь у науковій конференції в Харківському інженерно-будівельному інституті (ХІБІ);
1965	- вийшла його перша наукова публікація у фаховому журналі "Водоснабжение и санитарная техника";
1970	- захистив кандидатську дисертацію в галузі техніки: "Исследование щелевых треугольных в плане гасителей для трубчатых водовыпусков";
1970–1990	- працював у науково-дослідному інституті УкрВодГЕО;
1971	- вперше виступив як винахідник (всього має 20 авторських свідоцтв);
1977	- перша публікація в дослідженні щодо походження назви М. Харкова;
1978	- присвоєно вчене звання старшого наукового співробітника за фахом гідротехнічні споруди;

1978	- вступив до клубу "Краєзнавець", що діє при ХДНБ ім. В. Г. Короленка;
1979	- за підсумками Всесоюзного конкурсу присуджено другу пермію НТТ чорної металургії;
1980	- обрано головою клубу "Краєзнавець" при ХДНБ;
1980	- перша публікація з дослідження по герадьдиці;
1980	- Лауреат премії Ради Міністрів СРСР за розробку проекту та будівництво хвостового господарства і зворотного водопостачання Чкаловської збагачувальної фабрики;
1991	- доцент кафедри інженерної екології міст Харківської державної академії міського господарства;
1992	- обрано головою Харківської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців;
1995	- присвоєно почесне звання "заслужений працівник культури України";
1998	- вийшло друком перше видання книги "Іван Сірко...";
2000	- –"– перше видання книги "История Харьковских гербов";
2000	- –"– перше видання книги "Харьков, откуда имя твое?";
2000	- Лауреат творчої премії Харківського міськвиконкому в галузі краєзнавства ім. Д. І. Багалія.

1 НАУКОВІ ПРАЦІ І. Ю. САРАТОВА

1.1 РОБОТИ З ГІДРАВЛІКИ ТА ГІДРОТЕХНІКИ

1. **Условия** работы водозаборов, расположенных в нижних бьефах крупных ГЭС // Водоснабжение и санитарная техника. – 1965. – № 6. – С. 21–23.

2. **Гасители** энергии на трубчатых водовыпусках // Гидротехника и мелиорация. – 1965. – № 10. – С. 29–35.

3. **Применение** решетчатых гасителей на трубчатых водовыпусках // Водоснабжение, канализация, гидротехнические сооружения : межведомств. респ. науч. сб. – К., 1966. – Вып. 3 : Гидротехнические сооружения. – С. 111–122. – Лит. : с. 122.

4. **Проектирование** рассеивающих выпусков в условиях водохранилища // Водоснабжение и санитарная техника. – 1966. – № 10. – С. 25–29.

5. **Вывод** формулы для расчета треугольного щелевого гасителя // Водоснабжение, канализация, гидротехнические сооружения : межведомств. респ. науч.-техн. сб. – К., 1968. – Вып. IV : Водопроводные канализационные и гидротехнические сооружения. – С. 83–90.

6. **Расчет** щелевого гасителя с криволинейными в плане боковыми стенками // Водоснабжение, канализация, гидротехнические сооружения : межведомств. респ. науч.-техн. сб. – К., 1968. – Вып. VII : Гидротехнические сооружения. – С. 88–93.

7. **Исследование** щелевых, треугольных в плане гасителей для трубчатых водовыпусков : автореф. дис. … канд. техн. наук / Харьк. инженер. строит. ин-т. – Х., 1970. – 17 с.

8. **Лавриненко, И. К.** О рациональной схеме шламового хозяйства горнообогатительных комбинатов / И. К. Лавриненко, И. Е. Саратов // Горный журн. – 1971. – № 11. – С. 66–68.

9. **Забабурин, И. А.** О водозаборе из рек с малыми глубинами / И. А. Забабурин, И. Е. Саратов // Гидравлика и гидротехника : (республ. межведомств. науч.-техн. сб.). – К., 1973. – [Вып.] 17. – С. 87–92.

10. * **Везеров, Г. И.** Исследование осадок в основаниях ограждающих дамб хвостохранилища на отвальных грунтах Алексеевского карьера Орджоникидзевского ГОКа радиоиндикаторным методом / Г. И. Везеров, В. И. Головченко, И. Е. Саратов и др. // Радиоизотопные

методы контроля качества земляных работ и сооружений и результаты их внедрения в строительное производство. – Ворошиловград, 1974.

11. **Завальный, А. П.** Влияние замачивания на уплотнение отвальных грунтов / А. П. Завальный, И. К. Лавриненко, И. Е. Саратов // Закрепление и уплотнение грунтов в строительстве : (материалы VIII всесоюз. совещания). – К., 1974. – С. 289–291.

12. **Камышник, С. С.** Использование намытых хвостов обогощения марганцевых руд в качестве основания при наращивании дамбы / С. С. Камышник, И. К. Лавриненко, И. Е. Саратов // Водоснабжение, канализация, гидротехнические сооружения : республ. межведомств. науч.-техн. сб. – К., 1975. – Вып. XVIII. – С. 78–85.

13. **Мавроди, В. Х.** Исследование строительных свойств хвостов горно-обогатительных предприятий специальными полевыми методами / В. Х. Мавродин, И. К. Лавриненко, И. Е. Саратов и др. // Возведение, эксплуатация и исследование хвостохранилищ обогатительных фабрик металлургической промышленности : тр. лаборатории земляных сооружений : (сб. ст.). – М., 1975. – С. 110–120. – Список лит. : – С. 120.

14. **Рекомендации** по проектированию хвостовых хозяйств предприятий металлургической промышленности / [сост. : И. С. Федоров, И. В. Федоров, И. Е. Саратов и др.] ; Всесоюз. НИИ водоснабжения, канализации, гидротехнических сооружений и инженерной гидрогеологии Госстрой СССР. – М. : Стройиздат, 1975. – 176 с.

15. * **Использование** отвалов карьеров для строительства хвостохранилищ ГОКов с целью сохранения сельхозугодий / И. Е. Саратов и др. // Рациональное использование природных ресурсов Приднепровья и охрана окружающей среды. – Д., 1976.

16. * **Камышник, С. С.** Опыт строительства дамбы второй очереди хвостохранилища на водонасыщенном пляже из хвостов обогащения марганца / С. С. Камышник, И. К. Лавриненко, И. Е. Саратов // Методы искусственных грунтов для строительства. – К., 1976.

17. * **Брыгинец, Е. Д.** К гидравлическим расчетам пульповодов черной металлургии / Е. Д. Брыгинец, И. Е. Саратов // Проектирование водоснабжения и канализации : реферат. информ. (Москва). – 1977. – Вып. 5 (III).

18. **Завальный, А. П.** Радиоизотопный метод контроля осадки оснований / А. П. Завальный, И. К. Лавриненко, И. Е. Саратов и др. // Основание, фундаменты и механика грунтов. – 1977. – № 4. – С. 21–23.

19. * **Использование** внутренних отвалов действующего карьера для размещения хвостохранилища / И. Е. Саратов и др. // Проектирование водоснабжения и канализаций : реферат информ. (Москва). – 1977. – Вып. 7.

20. **Методические** рекомендации по применению радиоизотопных методов для контроля осадок земляных сооружений : (основ. положений) / НИИ строит. пр-ва Госстроя УССР ; сост. И. Е. Саратов и др. – К., 1977. – 42 с.

21. **Изучение** шлаков сталеплавильного производства как материала для возведения страждающих дамб шламонакопителей / И. Е. Саратов и др. // Труды института ВодГЕО. – М., 1978. – Вып. 72 : Научные исследования в области гидротехнических сооружений систем водного хозяйства промышленности. – С. 52–53.

22. **Казарова, Т. А.** О бессточной системе водного хозяйства Запорожского левобережного промышленного узла / Т. А. Казарова, И. К. Лавриненко, И. Е. Саратов и др. // Водоснабжение и санитарная техника. – 1978. – № 9. – С. 5–8.

23. **Лавриненко, И. К.** О закономерности отложения хвостов обогащения марганцевых руд в накопителе / И. К. Лавриненко, И. Е. Саратов, В. К. Мавроди и др. // Труды ВНИИ ВодГЕО. – М., 1978. – Вып. 72 : Научные исследования в области гидротехнических сооружений систем водного хозяйства промышленности. – С. 29–31.

24. **Лавриненко, И. К.** Строительство хвостохранилища на мощной толще насыпных грунтов / И. К. Лавриненко, И. Е. Саратов, Г. Л. Середа // Гидротехническое строительство. – 1978. – № 12. – С. 39–40.

25. * **О транспортировании** хвостов обогащения железных руд / И. Е. Саратов и др. // Проектирование промышленного транспорта : реферат информ. – 1978. – Вып. 3 (77).

26. **Сукач, С. П.** О возможности использования сточных вод Запорожского промузла / С. П. Сукач, И. Е. Саратов, Т. А. Казарова и др. // Труды института ВодГЕО. – М., 1978. – Вып. 71 : Научные исследования в области физико-химической очистки промышленных сточных вод. – С. 49–51.

27. **Бабушкин, В.** Мартеновские шлаки используются в промышленных гидротехнических сооружениях / В. Бабушкин, И. Саратов, Л. Свиренко и др. // Промышленное строительство и инженерные сооружения. – 1979. – № 3. – С. 33–34.

28. * **Компрессионные** свойства хвостов обогащения железорудных ГОКов Кривбасса / И. Е. Саратов и др. // Тематический сборник комплексное использование руд черных металлов (Свердловск). – 1979. – № 4.

29. * **О возможности** использования сталеплавильных шлаков в сооружениях промгидротехники / И. Е. Саратов и др. // Проблема охраны природы от отходов производств металлургической промышленности : тез. докл. респ. конф. – Д., 1979.

30. * **Радиоизотопный** метод контроля осадки плотин / И. Е. Саратов и др. // Материалы конференций и совещаний по гидротехнике. – Ленинград, 1980.

31. * **Радиометрические** натурные исследования плотности укладки водонасыщенных отложений грунтов / И. Е. Саратов и др. // Материалы конференций и совещаний по гидротехнике. – Ленинград, 1980.

32. **Лавриненко, И. К.** Отложения хвостов обогощения марганца в хвостохранилищах / И. К. Лавриненко, И. Е. Саратов, С. С. Камышник и др. // Горный журн. – 1981. – № 12. – С. 50–51. – Лит. : с. 57.

33. * **Опыт** центрального замыва равнинных хвостохранилищ / И. Е. Саратов, В. И. Ремизов, С. А. Тохтамыш // Исследования плотин из грунтовых материалов : сб. тр. / ВНИИ ВодГЕО. – М., 1981.

34. * **Новые** решения в компоновке гидросооружений при складировании отходов промпредприятий / И. Е. Саратов, И. К. Лавриненко, В. И. Виленский // Тезисы докладов четвертого научно-техн. совещания Гидропроекта. – М., 1982.

35. **Лавриненко, И. К.** Расчет емкости буферных прудов в системах удаления хвостов обогащения руды / И. К. Лавриненко, И. Е. Саратов, Е. Д. Брыгинец и др. // Исследования хвостохранилищ и накопителей промстоков : сб. науч. тр. / ВНИИ ВодГЕО. – М., 1982. – С. 47–56.

36. **Бондаренко, А. И.** Конусный метод складирования хвостов обогащения / А. И. Бондаренко, В. И. Ремизов, И. Е. Саратов // Складирование отходов обогащения горно-рудных предприятий и охрана окружающей среды : тез. докл. всесоюз. науч.-техн. конф. (г. Севастополь, 10–12 окт. 1983 г.). – М., 1983. – С. 79–80.

37. * **Натурные** исследования дамбы из шлаков в акватории моря / И. Е. Саратов, Л. П. Свиренко, И. В. Цыганкова // Строительство водопроводных сооружений из грунтовых материалов : тр. ин-та ВодГЕО. – М., 1983.

38. **О строительстве** намывных дамб распластанного профиля / И. Е. Саратов, Н. С. Смирнов // Складирование отходов обогащения горнорудных предприятий и охрана окружающей среды : тез. докл. всесоюз. науч.-техн. конф. (г. Севастополь, 10–12 окт. 1983 г.). – М., 1983. – С. 81–83.

39. **Опыт** использования хвостов обогащения марганцевой руды для наращивания дамбы хвостохранилища / И. Е. Саратов, С. С. Камышник, Р. И. Курбатов // Там само. – С. 87–89.

40. **Способ** намыва подводного основания гидросооружения / И. Е. Саратов и др. // Там само. – С. 90–92.

41. * **Бондаренко, А. И.** Новая технология подводного намыва разделительных дамб / А. И. Бондаренко, И. Е. Саратов // Дноуглубительные работы и проблемы охраны рыбных запасов и окружающей среды рыбохозяйственных водоемов. – Астрахань, 1984.

42. **Метод** временной перегрузки основания при строительстве земляных сооружений на насыпных грунтах // Складирование отходов обогощения полезных ископаемых : тр. ин-та ВодГЕО. – М., 1984. – С. 41–46.

43. **Эффективный** способ складирования хвостов на заключительном этапе эксплуатации хвостохранилищ / И. Е. Саратов, В. И. Ремизов, А. И. Бондаренко // Совершенствование техники и технологии складирования отходов в условиях комплексного использования недр : сб. науч. тр. – Ленинград, 1984. – С. 104–109.

44. **Камышник, С. С.** Определение коэффициента фильтрации хвостов обогощения марганцевой руды / С. С. Камышник, И. К. Лавриненко, И. Е. Саратов // Горный журн. – 1986. – № 10. – С. 41–44.

45. **Рекомендации** по проектированию и строительству шламонакопителей и хвостохранилищ металлургической промышленности / ВНИИ ВодГЕО ; сост. И. Е. Саратов и др. – М. : Стройиздат, 1986. – 128 с.

46. **Строительство** высотной намывной плотины на комбинате "Чиатурмарганец" / И. Е. Саратов, Л. Г. Логвинова // Материалы всесоюзной конференции молодых специалистов : строительство ГЭС в высокогорных условиях : (тез. докл.). – Цхалтубо, 1986. – С. 38.

47. **Строительство** плотин на слабом основании с верхним слоем из прочных грунтов / И. Е. Саратов, Н. С. Смирнов, Р. И. Курбатов // Конструкции грунтовых плотин и методы их возведения : сб. науч. тр. / ВНИИ ВодГЕО. – М., 1987. – С. 47–49.

48. * **Гаврилова, О. Н.** Исследование шлаков комбината "Азовсталь" как материала для строительства причальных сооружений / О. Н. Гаврилова, Л. П. Свиренко, И. Е. Саратов // Труды УралНИИЧМ Шлаки черной металлургии. – Свердловск, 1988.

49. **Камышник, С. С.** Об изменении во времени плотности укладки намытых хвостов обогащения / С. С. Камышник, И. Е. Саратов // Горный журн. – 1988. – № 3. – С. 37–39.

50. **Намыв** высотной плотины сепарированными хвостами обогащения / И. Е. Саратов, И. Е. Бакши, С. С. Камышник // Прикладные исследования гидравлического складирования отходов минерального сырья : сб. науч. тр. – Ленинград, 1988. – С. 49–59.

51. **Расчет** конусного хвостохранилища / И. Е. Саратов, В. И. Ремизов // Прикладные исследования гидравлического складирования отходов минерального сырья. – Ленинград, 1988. – С. 62–65. – Лит. : с. 65.

52. * **Результаты** лабораторных испытаний концентрата, полученного методом микробиологического извлечения марганца / И. Е. Саратов и др. // Новые технологические решения по обесфосфориванию марганцево-рудного сырья : тез. докл. всесоюз. семинара. – Кривой Рог, 1988.

53. * **Ремизов, В. И.** Опыт получения марганцевого концентрата с низким модулем методом микробиологического извлечения марганца / В. И. Ремизов, В. А. Юрченко, И. Е. Саратов // Новые технологические решения по обесфосфориванию марганцево-рудного сырья : тез. докл. всесоюз. семинара. – Кривой Рог, 1988.

54. * **Бакши, И. Е.** Использование рыхлой и скальной вскрыши карьера для возведения дамб обвалования объединенного хвостохранилища ЮГОКа и НК ГОКа / И. Е. Бакши, В. С. Тюпа, И. Е. Саратов // Охрана недр и комплексное использование минерального сырья в железорудной промышленности : тез. докл. всесоюз. семинара. – М., 1989.

55. * **Бакши, И. Е.** Хвостохранилище для совместного складирования отходов добычи и обогащения руды / И. Е. Бакши, И. К. Лавриненко, И. Е. Саратов // Исследования в области промышленной гидротехники / Тр. ин-та ВодГЕО. – М., 1989.

56. **Природоохранные** аспекты использования металлургических шлаков в гидротехническом строительстве / И. Е. Саратов, Л. П. Свиренко, Л. В. Лапчинская // Малоотходные технологические процессы и сокращение промышленных выбросов в металлургической промыш-

ленности : тез. докл. респ. науч.-техн. конф. 27–29 сент. 1989 г. – Запорожье, 1989. – С. 146.

57. * **Камышник, С. С.** Использование хвостов обогащения марганцевой руды для намыва плотины / С. С. Камышник, И. Е. Саратов // Охрана недр и комплексное использование минерального сырья в железорудной промышленности : тез. докл. всесоюз. семинара. – М., 1989.

58. ***Лавриненко, И. К.** Хвостохранилище для совместного складирования отходов, образующихся при добыче и обогащении руды / И. К. Лавриненко, И. Е. Бакши, И. Е. Саратов и др. // Там само.

59. * **Ремизов, В. И.** Исследования намыва хвостохранилищ сгущенной пульпой / В. И. Ремизов, И. Е. Саратов // Там само.

60. * **Ремизов, В. И.** Новое направление в использовании техногенных отложений марганцево-рудной промышленности / В. И. Ремизов, И. Е. Саратов, В. А. Юрченко // Там само.

61. * **Коваленко, Ю. Л.** Организация экологического практикума для студентов специальности "Инженерная экология городов" / Ю. Л. Коваленко, И. Е. Саратов, Л. П. Свиренко // Актуальные вопросы обучения и воспитания студентов : тез. докл. межвуз. науч.-метод. конф. – Х., 1991.

62. * **Лапчинская, Л. В.** Влияние дампинга отходов металлургического производства на водную экосистему озера Лиепаяс / Л. В. Лапчинская, И. Е. Саратов, Л. П. Свиренко // Гидромеханизированные работы и дампинг : материалы всесоюз. конф. – Ростов-н/Д., 1991.

63. * **Лапчинская, Л. В.** Хвостохранилище / Л. В. Лапчинская, И. Е. Саратов, Л. П. Свиренко // Проблемы экологии и ресурсосбережения : тез. докл. науч.-техн. конф. – Черновцы. – 1991.

64. * **К вопросу** о совершенствовании структуры экологического образования в ВУЗах Украины / И. Е. Саратов, Ф. В. Стольберг // Тезисы докладов XXVI научно-технической конференции преподавателей ХИИГХа. – Х., 1992.

65. * **Коваленко, Ю. Л.** Учебная практика студентов-экологов / Ю. Л. Коваленко, И. Е. Саратов, Л. П. Свиренко // Тезисы докладов XXVI научно-технической конференции преподавателей ХИИГХа. – Х., 1992.

66. * **Защита** природного комплекса Саржин Яр // Экологические проблемы Харьковской области : обл. конф. – Х., 1995.

67. ***Лапчинская, Л. В.** Содержание химических элементов вдоль улиц г. Харькова / Л. В. Лапчинская, И. Е. Саратов, А. Л. Шаповалов // Коммунальное хозяйство городов. – 1995. – Вып. 4.

68. * **Подготовка** специалистов-урбоэкологов в ХИИГХ / И. Е. Саратов, Ф. В. Стольберг // Экологические проблемы Харьковской области : тез. докл. обл. конф. – Х., 1995.

69. **Дмитренко, Т. В.** Поверхностные самоизливающиеся источники г. Харькова / Т. В. Дмитренко, И. Е. Саратов // VIII Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство і культура" : (наук. доп. та повідомл.). – К., Х., 1997. – Ч. 2. – С. 328–329.

70. **Использование** воды самоизливающихся родников для питьевого водоснабжения г. Харькова в период чрезвычайных техногенных катастроф / И. Е. Саратов, Т. В. Дмитренко // Основні напрями забезпечення безпеки населення та стійкості функціонування господарства України при загрозі виникнення природних та техногенних катастроф : (матеріали наук.-техн. конф., м. Київ, 10–12 груд. 1996 р.). – К., 1997. – Ч. 2. – С. 52–54.

71. **Угроза** техногенной катастрофы в зоне питьевого источника "Харьковская № 1" / И. Е. Саратов, Т. В. Дмитренко // Проблема техноприродних аварій і катастроф у зв'язку з розвитком небезпечних геологічних процесів : (прогноз, керов. контроль, моніторинг, інженер. захист процесонебезпеч. територій) : (матеріали наук.-тех. конф. м. Київ, 28–30 жовт. 1997 р.). – К., 1997. – С. 72–74.

72. **Анализ** современных проблем в сфере обращения с ТБО / И. Е. Саратов, И. В. Ютин // Інтегровані технології та енергозбереження. – 2000. – № 1. – С. 115–118.

73. **Ладыженский, В. Н.** Защита водных объектов от загрязнения поверхностным стоком с территорий полигонов ТБО / В. Н. Ладыженский, И. Е. Саратов // Тезисы докладов конференции с международным участием "Сотрудничество для решения проблемы отходов", 5–6 февр. 2004 г., Харьков. – Х., 2004. – С. 59–61.

* * *

74. **Lavrinenko, I. K.** Identification of filtration characteristics of thick heterogeneons filled-up ghounds / I. K. Lavrinenko, I. E. Saratov ; Kharkov Branch of the Vodo institute. – Moscow, USSR, [б. г.]. – 6 с.

75. **Lavrinenko, I. K.** Construction of tailing ponds on thick series of filled-up grounds / I. K. Lavrinenko, I. E. Saratov ; Kharkov Branch of VNIIvodgeo. – Moscow, USSR, [б. г.]. – 6 с.

Виступ на XII Конгресі в Мехіко.

1.1.1 Харківські ріки та водойоми

76. **Захоплююча** подорож … : [ріки Харків, Лопань, Уди] // Вечір. Харків. – 1973. – 4 лип. – Водоймища міста.

77. **Про річку** Нетеча // Вечір. Харків. – 1973. – 17 лип. – Водоймища міста.

78. **Скільки** у Харкові річок // Вечір. Харків. – 1973. – 3 лип. – Водоймища Харкова.

79. **Багата** притоками Лопань //Вечір. Харків. – 1974. – 4 черв. – Водоймища міста.

80. **Верещаківський** струмок : [джерело "Павлова дача"] // Вечір. Харків. – 1974. – 16 трав. – Водоймища міста.

81. **Долина** Ржавчика // Вечір. Харків. – 1974. – 13 серп. – Водоймища міста.

82. **Є й на Салтівці** річки : [притоки та струмки річки Харків] // Вечір. Харків. – 1974. – 17 квіт. – Водоймища міста.

83. **Лісові** струмки : [притоки р. Уди – Куряж і Золотий Яр] // Вечір. Харків. – 1974. – 3 лип. – Водоймища міста.

84. **Мінеральні** джерела // Вечір. Харків. – 1974. – 16 черв. – Водоймища міста.

85. **Притоки** Лопані : [Дуброваха, Лозовеньки] // Вечір. Харків. – 1974. – 16 трав. – Водоймища міста.

86. **Притоки** річки Харків : [Очеретянка, Немишля] // Соціаліст. Харківщина. – 1974. – 25 квіт. – Водоймища міста.

87. **Річка** Мерефа // Вечір. Харків. – 1974. – 28 серп. – Водоймища міста.

88. **Річка** Мжа // Вечір. Харків. – 1974. – 25 верес. – Водоймища міста.

89. **Струмки** заводської околиці : [річки Мокра, Жихар, Студенок] // Вечір. Харків. – 1974. – 10 лип. – Водоймища міста.

90. **Головна** річка Харкова : [Харків] // Вечір. Харків. – 1975. – 7 січ. – Водоймища міста.

91. **З історії** харківських річок // Вечір. Харків. – 1975. – 8 квіт. – Водоймища міста.

92. **Звідки** взято назви [харківських рік] // Вечір. Харків. – 1975. – 4 лип. – Водоймища міста.

93. **Про що свідчать** назви річок // Вечір. Харків. – 1975. – 24 черв. – Водоймища міста.

94. **Слово** про Сіверський Донець // Вечір. Харків. – 1975. – 15 трав. – Водоймища міста.

95. **Донець** – Сіверський чи Північний? : [про походження назви річки Сіверський Донець] // Рад. життя. – 1980. – 12 листоп.

96. **Що ми знаємо** про харківські річки? // Прапор. – 1990. – № 11. – С. 126–132. – (Природа. Людина. Суспільство).

97. * **Экологические** аспекты эксплуатации малых рек города Харькова // Харьков – XXI век : тез. докл. гор. конф. по вопр. перспектив развития г. Харькова. – Х., 1993.

98. **Рассказ** о Северском Донце // Наука и техника. – 2007. – № 1. – С. 6, 57–61.

1.1.2 Винахідницька діяльність

99. **Противофильтрационный** экран : а. с. 310972 : МПК Е 02 В 3/16 / А. С. Цейтлин, В. П. Недрига, И. Е. Саратов и др ; заявители : ВНИИ водоснабжения канализации, гидротехнических сооружений и инженерной гидрогеологии "ВодГЕО" и др. – № 1354214/29-14 ; заявл. 04.08.69 ; опубл. 09.08.71, Бюл. № 24. – 2 с.

100. **Способ** возведения каменно-земляной плотины : а. с. 742525 : МПК² Е 02 В 1/00 / И. К. Лавриненко, И. Е. Саратов и др. ; Харьк. отд. вод. хоз-ва промпредприятий ВНИИ водоснабжения, канализации гидротехн. сооружений и инженер. гидрогеологии "ВодГЕО". – № 2351635 / 29–15; заявл. 26.04.76 ; опубл. 25.06.80, Бюл. № 23. – 2 с.

101. **Устройство** для ввода элементов в стенку скважины : а. с. (11) 809974 : МПК³ G 01 V 5/04 / А. Х. Теплицкий, А. Е. Земляк, И. Е. Саратов ; Ворошилов. фил. НИИ строит. пр-ва Госстроя УССР. – 2802882/18–25 ; заявл. 26.0.79 (21) ; опубл. 07.02.82, Бюл. № 5. – 2 с.

102. **Устройство** для определения местоположения радиоизотопных реперов в грунте : а. с. (11) 1000982 : МПК^{3} G 01 V 5/04 / А. Х. Теплицкий, Б. П. Осмачкин, И. Е. Саратов, Н. С. Смирнов ; Ворошилов. фил. НИИИ строит. пр-ва, Харьк. отд. ВНИИ водоснабжения, канализации, гидротехн. сооружений и инженер. гидрогеологии. – № 3326960 ; заявл. 31.07.81 ; опубл. 28.02.83, Бюл. № 8. – 2 с.

103. **Способ** мокрого складирования хвостов обогащения : а. с. SU 1052614 А : МПК^{3} Е 02 В 7/06 / И. Е. Саратов и др. ; Харьк. отд. ВНИИ водоснабжения, канализации гидротехн. сооружений и инженер. гидрогеологии и гос. проект ин-т "Укрводоканалпроект". – № 3309912/29–15 ; заявл. 05.06.81 ; опубл. 07.11.83, Бюл. № 41. – 3 с.

104. **Габион** : а. с. SU 1141143 А : МПК^{4} Е 02 В 3/12 / И. Е. Саратов, Л. П. Свиренко, И. А. Шеренков ; Харьк. отд. ВНИИ водоснабжения, канализации, гидротехн. сооружений и инженер. гидрогеологии "ВодГЕО". – № 3641942/29–15 ; заявл. 14.09.83 ; опубл. 23.02.85, Бюл. № 7. – 2 с.

105. **Сооружение** для складирования отходов обогащения руд : а. с. SU 1254096 А2 : МПК^{4} Е 02 В 7/06 / И. К. Лавриненко, Л. А. Федько, И. Е. Саратов и др. ; Харьк. отд. ВНИИ водоснабжения, канализации, гидротехн. сооружений и инженер. гидрогеологии. – № 3866237/29–15 ; заявл. 11.03.85 ; опубл. 30.08.86, Бюл. № 32. – 2 с.

106. **Способ** возведения подводного основания гидротехнического сооружения : а. с. SU 1147817 А : МПК^{4} Е В 7/06 / И. Е. Саратов и др. ; Харьк. отд. ВНИИ водоснабжения, канализации, гидротехн. сооружений и инженер. гидрогеологии "ВодГЕО". – № 3547368/29–15 ; заявл. 27.01.83 ; опубл. 30.03.85, Бюл. № 12. – 3 с.

107. **Способ** возведения намывных сооружений : а. с. SU 1177410 А : МПК^{4} Е 02 В 7/06 / В. Г. Пантелеев, Э. А. Ларина, И. Е. Саратов ; ВНИИ гидротехники им. Б. Е. Веденеева. – № 3687109/29–15 ; заявл. 06.01.84 ; опубл. 07.09.85, Бюл. № 33. – 4 с.

108. **Устройство** для контроля за состоянием грунтовой плотины : а. с. SU 1312135 А 1 : МПК^{4} Е 02 В 7/06 / А. Х. Теплицкий, И. А. Чердакли, И. Е. Саратов ; Ворошиловград фил. НИИ строит. пр-ва, Харьк. отд. ВНИИ водоснабжения, канализации, гидротехн. сооружений и инженер. гидрогеологии "ВодГЕО". – № 3920331/30–15 ; заявл. 01.07.85 ; опубл. 23.05.87, Бюл. № 19. – 5 с.

109. **Способ** возведения сооружений из грунтов, содержащих пирогенные породы : а. с. SU 1375718 А 1 : МПК^{4} Е 02 В 7/06 / И. Е. Са-

ратов, Н. Н. Розанов ; Харьк. отд. вод. хоз-ва промпредприятий ВНИИ водоснабжения, канализации, гидротехн. сооружений и инженер. гидрогеологии "ВодГЕО", ВНИИ водоснабжения, канализации, гидротехн. сооружений и инженер. гидрогеологии "ВодГЕО". – № 4133291/29–15 ; заявл. 20.08.86 ; опубл. 23.02.88, Бюл. № 7. – 2 с.

110. **Способ** возведения земляного сооружения на слабом основании : а. с. SU 1392185 A 1 : МПК^4 E 02 B 7/06 / И. Е. Саратов, Н. С. Смирнов, И. К. Лавриненко ; Отд. вод. хоз-ва предприятий ВНИИ водоснабжения, канализации, гидротехн. сооружений и инженер. гидрогеологии "ВодГЕО". – № 3923196/29–15 ; заявл. 04.07.85 ; опубл. 30.04.88, Бюл. № 16. – 3 с.

111. **Способ** возведения земляного сооружения на слабом основании : а. с. SU 1477821 A 1 СССР : МПК^4 E 02 B 7/06 / И. Е. Саратов и др. ; Харьк. отд. ВНИИ водоснабжения, канализации, гидротехн. сооружений и инженер. гидрогеологии, ВНИИ гидротехники им. Б. Е. Веденеева. – № 4208461/29–15 ; заявл. 16.03.87 ; опубл. 07.05.89, Бюл. № 17. – 3 с. : ил.

112. **Хвостохранилище :** а. с. SU 1650860 A 1 : МПК^5 E 02 B 7/06 / И. Е. Саратов, И. Е. Бакши, Е. Д. Брыгинец ; Всесоюз. комплекс науч.-исслед. и конструктор.-технолог. ин-т водоснабжения, канализации, гидротехн. сооружений и инженер. гидрогеологии. – № 4658324/15 ; заявл. 06.03.89 ; опубл. 23.05.91, Бюл. № 19. – С. 1.

113. **Способ** возведения ограждающих сооружений : а. с. (19) SU 1781368 A 1 СССР : МПК^5 E 02 B 7/06 / В. И. Ремизов, И. Е. Саратов, Л. П. Свиренко ; Харьк. отд. ВКНИИ и конструктор.-технолог. ин-та водоснабжения, канализации, гидротехн. сооружений и инженер. гидрогеологии "ВодГЕО". – № 4900748/15 ; заявл. 09.01.91 ; опубл. 15.12.92, Бюл. № 46. – 2 с.

1.1.3 Навчальні посібники та методичні матеріали

114 **Коваленко, Ю. Л.** Методические указания для проведения учебной практики по курсу "Введение в специальность" : (для студентов I курса специальности "Инженерная экология городов") / Ю. Л. Коваленко, И. Е. Саратов ; Харьк. ин-т инженер. гор. хоз-ва. – Х., 1992.– 15 с.

115. **Конспект** лекций по курсу "Гидрология и гидротехнические сооружения" : для II–III курсов днев. формы обучения / Харьк. ин-т инже-

неров город. хоз-ва. – Х. : ХИИГХ, 1993. – Разд. 1 : Классификация водных объектов. – 39 с.

116. **Методические** указания по дипломной работе "Экологическая оценка воздействия Н-объекта на М-регион города" / сост. : А. Г. Гавриленко, А. М. Грушевская, И. Е. Саратов и др. / Харьк. ин-т инженеров гор. хозяйства. – Х., 1993. – 15 с.

Планетарные экологические явления в атмосфере : [учеб. пособие] / Харьк. гос. акад. город. хоз-ва. – Х. : ХГАГХ, 1998.

117. Ч. 1 : Парниковый эффект. – 102 с. : ил. – Библиогр. : С. 100–101 (16 назв.).

118. Ч. 2 : Кислотные дожди. – 1998. – 73 с. : ил. – Библиогр. : с. 91 (9 назв.).

119. Ч. 3 : Атмосферный озон, смоги и озонные "дыры". – 1998. – 108 с. – Библиогр. : с. 104–105. (23 назв.).

120. **Экология** города : учебник / авт. коллектив : Г. А. Белявский, И. Е. Саратов и др. ; под общей ред. д-ра техн. наук, проф. Ф. В. Стольберга. – К. : Либра, 2000. – 464 с.

121. **Рекомендації** для виконання курсової роботи "Планетарні екологічні явища в атмосфері". – Х. : ХНАМГ, 2003. – 10 с.

122. **Полимерные** отходы в комунальном хозяйстве города : учеб. пособие / авт. коллектив : И. Е. Саратов, И. В. Коринько, В. А. Юрченко и др. – Х. : ХНАГХ, 2004. – 375 с.

123. **Методичні** вказівки до виконання практичних робіт з курсу "Метеорологія і кліматологія". – Х. : ХНАМГ, 2007. – 8 с.

124. **Методичні** вказівки до виконання РГР "Визначення батиграфічних характеристик водосховища і побудова основних розрахункових горизонтів". – Х. : ХНАМГ, 2007. – 12 с.

125. **Методичні** вказівки до виконання РГР з курсу "Метеорологія і кліматологія". – Х. : ХНАМГ, 2007. – 15 с.

126. **Методичні** вказівки до практичних занять з курсу "Гідрологія та гідрометрія". – Х. : ХНАМГ, 2007. – 12 с.

127. **Методичні** вказівки до самостійної роботи студентів з курсу "Метеорологія і кліматологія". – Х. : ХНАМГ, 2007. – 10 с.

128. **Методичні** вказівки з організації самостійної роботи з "Гідрології" та "Гідрології і гідрометрії". – Х. : ХНАМГ, 2007. – 12 с.

1.2. НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ З КРАЄЗНАВСТВА

1.2.1. Топоніміка

129. **О поле,** поле … : [О происхождении названия Харькова] // Техника молодежи. – 1977. – № 8. – С. 56–58.

130. **О поле,** поле … : [версии о происхождении названия гор. Харьков] // Тайны веков : сб. – М., 1977. – С. 317–327.

131. **Звідки,** Харкове, ім'я твоє? .. // Прапор. – 1979. – № 8. – С. 110–112.

132. * **Те саме.** – Прага, 1982. – Чес. мовою :

133. **Те саме.** – София, 1982. – С. 300–316. – Болг. мовою

134. **Особенности** харьковской топонимики, отражающие рельеф города // VIII Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство і культура" : (наук. доп. та повідомл.). – К. ; Х., 1997. – Ч. 2. – С. 327–328.

135. **Харьков,** откуда имя твое? / Харк. гос. акад. гор. хоз-ва. – Х. : ХГАГХ, 2002. – 202 с., [5] л. схем. : ил. – Библиогр. в подсроч. примеч.

136. **Те саме.** – Х. : ХГАГХ, 2003. – 247 с., [4] отд. л. схем : ил. – Библиогр. в подстроч. примеч. ; в пер.

137. **Харкове,** звідки ім'я твоє? / Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х. : ХНАМГ, 2005. – 271 с. : ілюстр.

138. **Харкове,** звідки ім'я твоє? – Х. : ХНАМГ, 2005. – 246 с.

139. **Харкове,** звідки ім'я твоє? : [гіпотеза авт.] //Новий колегіум. – 2006. – № 3. – С. 54–66 ; 2006. – № 4. – С. 57–69.

140. **Харьков,** откуда имя твое? – Х., 2009. – 255 с. – Библиогр. в подстроч. примеч.

Див. також № 92, 93, 95.

1.2.2 Геральдика

141. **Зайцев, В. П.** Герб Харкова / В. П. Зайцев, І. Ю. Саратов // Укр. іст. журн. – 1980. – № 11. – С. 96–101. – Бібліогр. в підрядк. прим.

142. **Зайцев, В. П.** Герби нашого міста [Харкова] / В. П. Зайцев, І. Ю. Саратов // Прапор. – 1981. – № 8. – С. 119–122.

143. **До питання** про перший герб міста Харкова // Тези Все-української краєзнавчої конференції, присвяченої 70-річчю українського комітету краєзнавства (28–29 черв. 1995 р.). – Х., 1995. – С. 51–52.

144. **З історії** харківських гербів // Березіль. – 1999. – № 1–2. – С. 4–28 : мал.

145. **История** харьковских гербов / авт. предисл. М. Пилипчук ; Харьк. гос. акад. гор. хоз-ва. – Х., 2000. – 282 с. – Часть текста на укр. яз. – Библиогр. : с. 279–281.

146. **Історія** харківських гербів : [навч. посіб. для вищ. навч. закл. освіти] /Харк. держ. акад. міськ. госп-ва. – Х.: ХДАМГ, 2000. – 277 с. : ілюстр. – Бібліогр. : с. 273–275 (30 назв).

147. **Истоки** Украинской геральдики // Наука и техника. – 2007. – № 10. – С. 18–27.

148. **Первый** герб г. Харькова. – Наука и техника. – 2008. – № 1. – С. 68–73.

149. **Гербы** Харькова времен Российской империи // Наука и техника. – 2008. – № 6. – С. 59–64.

150. **Гербы** г. Харькова в XX столетии // Наука и техника. – 2008. – № 9. – С. 58–61.

151. **Гербы** в период Украинской революции // Наука и техника. – 2008. – № 12. – С. 77–80 ; 2009. – № 1. – С. 83. – (ил. приллож.).

153. **Гербы** в период Украинской революции : рассказ второй о печати гетмана Павла Скоропадского // Наука и техника. – 2009. – № 9. – С. 20–23.

154. **Рассказывает** Чугуевский герб // Техника молодежи. – 2009. – № 11. – С. 28–33.

155. История харьковских гербов. – Х. : Майдан, 2010. – 328 с. : фот.

1.2.3 Інші дослідження

156. **Встречи** краеведов : [о заседании клуба "Краевед", посвящ. связям А. А. Блока с Харьковом в ХГНБ им. В. Г. Короленко] // Крас. знамя. – 1980. – 3 февр.

157. **Народ** Кобзарю : [об архитектур.-мемор.-сооружении Канев. музея-заповедника Т. Г. Шевченка] // Правда Украины. – 1981. – 14 янв.

158. **Древние** сторожа степных границ [о древ. оборон. сооружениях Змиевы валы] // Тайны веков : сб. – М., 1980. – С. 113 – 127.

159. **Муравский** шлях через "Дикое поле" //Памятники Отечества. – 1980. – № 2. – С. 30–35.

160. **Сказання** про Сіверський Донець // Прапор. – 1980. – № 9. – С. 112–114.

161. **Где текла** река Сальница : очерк // Распространение печати. – 1981. – № 1. – С. 45–47.

162. **Кто построил** эти валы: [о древ. оборон. сооружениях на Харьковщине] // Техника-молодежи. – 1981. – № 8. – С. 58–62.

163. **Прадавні** вартові рідної землі : л-ра та іст. джерела "Змієвих валів" // Прапор. – 1981. – № 11. – С. 116–119.

164. **Где текла** древняя Сальница? : [исслед., посвящ. "Слову о полку Игореве"] // Вокруг света. – 1985. – № 9. – С. 24–25.

165. **Следы** наших предков : [к 800-летию "Слова о полку Игореве"] // Памятники Отечества. – 1985. – № 2. – С. 33–43.

166. **Строки** каменной Летописи : [О зарождении христианства в Древней Руси] // Памятники Отечества : альманах. – 1988. – № 1. – С. 63–78.

168. **Іван Дмитрович Сірко** – перший харківський полковник // Березіль. – 1993. – № 5–6. – С. 150–186. – Прим. авт.

169. **Что имеем,** не храним … // Веч. Харьков. – 1995. – 23 февр. – Рец. на кн. : Кроль Ю. Я. Московский район, г. Харьков : история и современность / Ю. Я. Кроль, Б. П. Зайцев, С. М. Куделко и др. – Х. : Прапор, 1994. – 192 с.

170. **Архів** клубу "Краєзнавець" – джерело інформації для нового покоління дослідників // Скарбниця національної культури : тези доп. наук.-практ. конф. з музеєзнавства, присвяч. 40-річчю Пархомів. іст.-худож. музею (жовт. 1995 р.). – Х. ; Пархомівка, 1995. – С. 37–38.

171. **Харківський** осадчий Іван Каркач // Краєзнавство. – 1995. – № 1–4. – С. 66–68.

172. **Іван Сірко** [харьковский полковник]. – Х. : Акта, 1998. – 106 с. : ілюстр. – (Харк. біогр. слов. Персоналії). – Частина тексту англ.

173. **Вітаємо** : [80 років вченому-енергетику, краєзнавцю М. О. Коржу] // Панорама. – 1999. – 29 мая. – С. 6. – Підписи : І. Ю. Саратов, В. С. Бойко, С. М. Куделко та ін.

174. **Где текла** река Сальница // "Слово о полку Ігоревім" : матеріали наук.-практ. конф. Харків, 31 трав. 2000 р. / Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. – Х., 2000. – С. 53–63.

175. Следы ранних христиан нашего края // Віра і Розум. – 2000. – № 1. – С. 137–151 : фот. – Лит. : с. 151 ; 2001. – № 2. – С. 191–197.

176. **Предтеча** строительства Николаевского храма в Харькове // Культурна спадщина Слобожанщини : історія та краєзнавство : зб. наук.-популяр. ст. – Х., 2005. – Чис. 3. – С. 110–116.

177**. Харківський** полковник Іван Дмитрович Сірко : іст.-публіц. нарис. – Х. : Майдан, 2008. – 100 с. – (Проза Слобожанщини). – Текст парал. : укр., рос.

Див. також №№ 76–98.

1.3 ПРАЦІ ВИДАНІ ЗА РЕДАКЦІЄЮ І. Ю. САРАТОВА

178. **Посохов, С. И.** Губернаторы и генерал-губернаторы / С. И. Посохов, А. Н. Ярмыш. – Х. : Акта, 1996. – 213 с. – (Харьк. биогр. словарь / редкол. сер. : А. Н. Ярмыш (глав. ред.), И. Е. Саратов и др.).

179. **Те саме.** – 2-е изд., испр. и доп. – Х. : Ун-т внутр. дел, 1997. – 163 с. – (Харьк. биогр. словарь / редкол. сер. : А. Н. Ярмыш (глав. ред., И. Е. Саратов и др.).

180. **Астахова, В. И.** Выдающиеся педагоги высшей школы г. Харькова : биогр. словарь / В. И. Астахова, Е. В. Астахова, А. О. Гайков и др. – Х. : Глобус, 1998. – 732 с. – (Харьк. биогр. словарь / редкол. сер. В. Н. Ярмыш (глав. ред.), И. Е. Саратов и др.).

181. **Ярмыш, А. Н.** Во главе города : руководители Харьковского городского самоуправления / А. Н. Ярмыш, А. Н. Головко, Л. П. Добреля и др. – Х. : Основа ; Ун-т внутр. дел, 1998. – 160 с. – (Харьк. биогр. словарь / редкол. сер. А. Н. Ярмыш (глав. ред.), И. Е. Саратов и др.).

182. **Владимир (Швец).** Архипастыри Харьковской епархии / о. Владимир (Швец), С. М. Куделко, О. Г. Павлова. – Х. : Бизнес Информ, 1999. – 124 с. – (Харьк. биогр. словарь / редкол. сер. : А. Н. Ярмыш (глав. ред.), И. Е. Саратов и др.).

183. **Зайцев, Б. П.** Попечители Харьковского учебного округа / Б. П. Зайцев, С. И. Посохов. – Х. : Ун-т. внутр. дел, 2000. – 124 с. – (Харьк. биогр. словарь / редкол. сер. : А. Н. Ярмыш (глав. ред.), И. Е. Саратов и др.).

184. **Маслійчук, В. Л.** Козацька старшина Харківського слобідського полку 1654–1706 рр. / В. Л. Маслійчук. – Х. : Ун-т внутр. справ, 1999. – 124 с. – (Харк. біогр. слов. / редкол. сер. О. Н. Ярмиш (голов. ред.), І. Ю. Саратов та ін.).

185. **Керівники** митних установ Слобожанщини : 1660–1870–1992–2000 / Держ. мит. служба України. Східна регіон. митниця ; ред.

рада : О. Н. Ярмиш, О. М. Головко, П. В. Пашко та ін. – Х. : Каравела, 2000. – 208 с. – (Сер. "Митна справа на Слобожанщині" / редкол. сер. О. Н. Ярмиш (голов. ред.), І. Ю. Саратов та ін.).

186. **Слобожанське** культурне надбання : зб. ст. молодих учених : Вип. 1 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна та ін. ; [голов. ред. І. Ю. Саратов]. – Х., 2008. – 274 с.

187. **Те саме.** – Вип. 2. – Х., 2009. – 363 с. : ілюстр.

2 ЛІТЕРАТУРА ПРО ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ І. Ю. САРАТОВА

2.1 БІОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ

188. **Про присвоєння** почесного звання "Заслужений працівник культури України [Саратову Івану Юхимовичу, деканові Харківської державної академії міського господарства]: указ. Президента України, Київ, 13 верес. 1995 р. // Краєзнавство. – 1995. – № 1–4. – С. 89.

189. **Те саме** // ІІ з’їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (25 груд. 1996, м. Київ) : матеріали та документи. – К., 1997. – С. 155.

190. **Поздравляем:** [о присвоении звания "Заслуженый работник культуры Украины" группе ученых и специалистов Харьковщины, в т.ч. И. Е. Саратову] // Время. – 1995. – 19 сент.

*   *   *

191. **Васильева, Н.** С праздником, волшебники ... : [вручение муницип. творч. премий за 2000 г., в т.ч. И. Е. Саратову] // Слобода. – 2001. – 9 янв. : фот.

192. **Відомості** про авторів // Віра і Розум. – 2000. – № 1. – С. 289–290.

Відомості про І. Ю. Саратова.

193. **Відомості** про авторів // Культурна спадщина Слобожанщини : історія та краєзнавство : зб. наук.–популяр. ст. – Х., 2005. – С. 182–183.

Короткі відомості про І. Ю. Саратова, як автора статті "Предтеча строительства Николаевского храма в Харькове".

194. **Всеукраїнській** спілці краєзнавців – 80 : [корот. довід.] – К., [б.р.]. – 36 с.

Короткі відомості про Харківську обласну організацію, членів її правління, у т. ч. і Саратова.

195. **Герасимова, Г.** Саратов Іван Юхимович (1930) : [голова Харк. обл. орг. ВСК] // Краєзнавці України : сучас. дослідники рід. краю. – К., Кам'янець-Поділ., 2003. – Т. 1. – С.198.

196. **Гетьманець, М. Ф.** Саратов Іван Юхимович (7.10.1930, м. Харків) // Літературна Харківщина : довідник. – Х., 2007. – С. 237.

197. Довідкові матеріали для делегатів та учасників IV з'їзду / Нац. спілка краєзнавців України. – К., 2008. – 63 с. – С. 42, 49: відомості про Голову Харківської обласної організації НСКУ та члена правління НСКУ І. Ю. Саратова.

198. **Іван Саратов** : [корот. бібліогр. довідка] // Харківський полковник Іван Дмитрович Сірко : іст.-публ. нарис / І. Саратов. – Х., 2008. – На звороті обкл.

199. **Молодая** традиция города : [о вручении Муницип. премии 2000 г.] // Время. – 2000. – 23 дек. : фот.

Серед відзначених Муніципальною премією І. Ю. Саратов.

200. **Поярков, Ю.** [Саратов И. Е. : посвящение] / Ю. Поярков, В. Бурко // Харьков, откуда имя твое? / И. Е. Саратов. – Х., 2009. – Перед тит. л.

201. **[Саратов Иван Ефимович]** // Харьков, откуда имя твое? И. Е. Саратов. – Х., 2009. – С. 3–6.

202. [**Саратов Іван Юхимович** : корот. довідка] // Слобожанське культурне надбання : зб. ст. молодих учених. – Х., 2008. – Вип. 1. – С. 268.

203. **Саратов Іван Юхимович** : [біогр. довідка] // Сто краєзнавчих читань : (хроніка та зміст). – Х., 2003. – Вип. 3. – С. 63.

204. **Саратов Іван Юхимович** (1930) – к. техн. н., доцент, лауреат премії Ради Міністрів СРСР, Заслужений працівник культури України, голова Харківської обласної організації ВСК // Краєзнавці України : (сучас. дослідники рід. краю) : довідник. К. ; Кам'янець-Поділ., 2003. – Т. 1. – С. 198.

205. **Сведения** об авторах // Тезисы докладов конференции с международным участием "Сотрудничество для решения проблемы отходов". 5–6 февр., Харьков. – Х., 2004. – С. 266–290. – С. 284 : И. Е. Саратов.

2.2 НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

206. **Барашков, И.** Валы Трояновы и Змиевы // Техника молодежи. – 1981. – № 8. – С. 62–63. – Рец. на ст. : Кто построил эти валы / И. Саратов // Техника молодежи. – 1991. – № 8. – С. 58–62.

207. **Зубов, М.** За живим ім'ям : [про кн. І. Ю. Саратова "Харьков, откуда имя твое?"] // Слобід. край. – 2004. – 21 лют.

208. **Иванов В.** След светоносных // Техника – молодежи. – 1977. – № 8. – С. 58–59.

Науковий коментар кандидата історичніх наук В. Іванова на роботу І. Саратова "О поле, поле ...".

209. [**Інформація** про дослідження харківського краєзнавця І. Ю. Саратова про І. Д. Сірка – першого харківського полковника] // Березіль. – 1993. – № 5–6. – С. 150.

210. **Куделко, С. М.** До створення "Харківського біографічного словника" / С. М. Куделко, С. І. Посохов // Треті Сумцовські читання : матеріали наук. конф., присвяч. 95-річчю XII Археол. з'їзду 18 квіт. 1997 р. – Х., 1998. – С. 32–34.

До складу серії "Харківський біографічний словник" увійшов кандидат технічних наук, доцент ХАМТ, голова Харківського відділення ВСК, заслужений працівник культури України І. Ю. Саратов.

211. **Куделко, С. М.** О книге и ее авторе // Харьков, откуда имя твое? / И. Е. Саратов. – Х., 2009. – С. 3–6.

212. **Куделко, С.** Про книгу та її автора [І. Саратова] // Харкове, звідки ім'я твоє? / І. Ю. Саратов. – Х., 2005. – С. 3–7.

213. **Міжнародна** наукова конференція "Слобожанські читання" у відновленні історичної пам'яті та збереженні культурного надбання. Кінець XX – початок XXI століть. – Х., 2005. – 23 с.

Згадується краєзнавча діяльність І. Ю. Саратова.

214. **Петров, Н.** Иван Сирко – казацкий полковник : [презентация кн. И. Саратова в Муницип. галерее] // Время. – 1998. – 29 авг.

215. **Пилипчук, М.** Художній паспорт Харкова : [передм. до наук. дослідж. І. Ю. Саратова "З історії харківських гербів"] // Березіль. – 1999. – № 1–2. – С. 3.

216. **Русабров, Е.** Помни, Харьков, откуда имя твое? : [интервью с авт. кн. "Харьков, откуда имя твое?" И. Е. Саратовым] // Объективно-Но. – 2004. – 29 янв. – С. 9.

217. **Тугай, А. М.** Гашение энергии за трубчатыми перепадами с помощью данных порогов и напрвляющих стенок // Гидравлика и гидротехника : (республ. межведомств. науч.-техн. сб.). – К., 1973. – [Вып.] 17. – С. 71–78.

Автор посилається на статтю І. Ю. Саратова "Гасители энергии на трубчатых водовыпусках" (Гидравлика и меморация, 1965, № 10).

218. **Харкове**, звідки ім'я твоє? [презентація однойм. кн. І. Ю. Саратова в Харк. обл. б-ці для дітей] // Слобід. край. – 2004. – 22 квіт.

219. **Харкове**, звідки ім'я твоє? : [про кн. І. Ю. Саратова "Харьков, откуда имя твое?"] // Слобід. край. – 2003. – 18 жовт.

2.3 ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

2.3.1 І. Ю. Саратов – голова Харківської обласної організації Всеукраїнської національної спілки краєзнавців

220. **Звіт** правління Всеукраїнської спілки краєзнавців II з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців : (доп. голови правл. спілки акад. НАН України П. Т. Тронька) // II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (25 груд. 1996, м. Київ) : матеріали та документи. – К., 1997. – С. 30–57.

Відомості про утворення Харківської обласної організації та її голову І. Ю. Саратова.

221. **Звіт** про діяльність Харківської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців / [склав І. Саратов] // Всеукраїнська спілка краєзнавців : 1997–2003 роки. – К., 2003. – С. 70–76.

Відомості про краєзнавчі дослідження І. Ю. Саратова.

222. **Керівні** органи Всеукраїнської спілки краєзнавців, обрані II з'їздом Спілки : склад, правл. ВСК // II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (25 груд. 1996, м. Київ) : матеріали та документи. – К., 1997. – С. 90–101.

До складу правління ВСК від Харківської області увійшов І. Ю. Саратов.

223. **Керівні** органи Всеукраїнської спілки краєзнавців, обрані III з'їздом : склад правл. Всеукр. спілки краєзнавців // III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (29–30 жовт. 2003 р.) : матеріали та документи. – К., 2004. – С. 85–92.

До складу правління ВСК від Харківської області увійшов І. Ю. Саратов.

224. **Оргкомітет** VIII Всеукраїнської наукової конференції "Історичне краєзнавство і культура" [до складу якого увійшов І. Саратов]

// VIII Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство і культура" : (наук. доп. та повідомл.). – К. ; Х., 1997. – Ч. 1. – С. 4.

225. **Персональний** склад учасників з'їзду // III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (29–30 жовт. 2003 р.) : матеріали та документи. – К., 2004. – С. 15–25.

До складу учасників III з'їзду ВСК від Харківської області увійшов Саратов І. Ю.

226. **Ситник, А.** Свято літописців рідної землі : [матеріали урочист. Пленуму ВСК, який відбувся 28–29 черв. 1995 р. у Харкові] // Краєзнавство. – 1995. – № 1–4. – С. 3–4.

Відомості про склад правління ВСК до якого увійшов І. Ю. Саратов.

227. **Тронько, П. Т.** З історії Всеукраїнської спілки краєзнавців // Укр. іст. журн. – 2002. – № 4. – С. 26–33.

Відомості про громадську діяльність І. Саратова, голови Харківської обласної організації ВСК

228. **Тронько, П. Т.** Краєзнавство України напередодні III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців // Краєзнавство. – 2003. – № 1–4. – С. 7–11.

Згадується І. Саратов як голова Харківської обласної організації ВСК.

229. Тронько, П. Т. Національне краєзнавство незалежної України : досвід та перспективи // Краєзнавство. – 2006. – № 1–6. – С. 7–11.

Відомості про І. Саратова – голову Харківської обласної організації ВСК.

230. Тронько, П. 70-річчя Українського комітету краєзнавства : [з доп. виголош. на урочистому пленумі у Харкові] // Краєзнавство. – 1995. – № 1–4. – С. 5–8.

Зазначено успішну роботу харківських дослідників, у т.ч. І. Саратова.

231. Харківська обласна організація // Всеукраїнська спілка краєзнавців від А до Я / Всеукр. спілка краєзнавців ; редкол. : П. Т. Тронько (гол. ред.) та ін. – К., 2001. – С. 76–77.

Відомості про І. Саратова – голову Харківської обласної організації ВСК.

2.3.2 І. Ю. Саратов – голова клубу "Краєзнавець"

232. [**Відділ** україніки ХДНБ ім. В. Г. Короленка : про діяльність клубу "Краєзнавець" та його членів, серед яких І. Ю. Саратов] // Міжнародна наукова конференція "Слобожанські читання" за збереження традицій, досвіду та продовження справи наших великих попередників – пам' яткоохоронців Харківщини XIX– XXI століття / С. Бахтіна. – Х., 2008. – С. 29–30.

233. **Корж, М. О.** Діяльність клубу "Краєзнавець" при ХДНБ ім. В. Г. Короленка // Тези Всеукраїнської краєзнавчої конференції, присвяченої 70-річчю українського комітету краєзнавства (28–29 черв. 1995 р.). – Х., 1995. – С. 25–27.

Відомості про авторів досліджень і публікацій про Слобожанщину, серед яких згадується І. Ю. Саратов.

234. **Корж, М.** На віку, як на довгій ниві : автобіогр. повість. – Х. : Майдан, 2001. – 274 с. – С. 154, 250 : згадується І. Ю. Саратов, як краєзнавець.

235. **Корж, М.** Основні напрями роботи клубу "Краєзнавець" : (до 20-річчя його діяльності) // Краєзнавство. – 1999. – № 1–4. – С. 111–113.

Відомості про І. Ю. Саратова.

236. **Корж, М.** Основні напрями роботи клубу "Краєзнавець" // Бібліотечне краєзнавство як складова частина регіональної культурної політики : матеріали міжвід. наук.-практ. конф. 26 верес. 2000 р. / Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка, Харк. обл. унів. наук. б-ка. – 2001. – С. 72–77.

Відомості про творчу діяльність І. Ю. Саратова.

237. **Корж, Н.** Юбилей краеведов : [Всеукр. краевед. конф.] // Панорама. – 1995. – № 26, июнь.

238. **Те саме** // Слобода. – 1995. – 19 июля.

239. **Корж М.** Цей завзятий "Краєзнавець" : [до 20-річчя клубу] // Панорама. – 1998. – 21 нояб.

Відомості про дослідження та видання книг з історії Слобожанщини членів клубу "Краєзнавець" в т.ч. і І. Ю. Саратова.

240. **"Краєзнавець"** : [клуб створений у трав. 1978 р. у ХДНБ. Голова його І. Саратов] // Всеукраїнська спілка краєзнавців від А до Я. – К., 2001. – С. 34.

241. **Мелихов, В.** Увлеченные историей нашего края : [о работе клуба "Краевед"] // Харків'яни. – 2002. – 20–26 трав. – С. 2. : фот.

242. **Парщик, А.** Впереди – новая работа : [юбилейн. заседание клуба "Краевед", посвящ. 20-летию основания] / А. Парщик, А. Хорошковатый // Слобода. – 1998. – 1 дек.

243. **Парщик, А.** Юбилей "Краеведа" // Слобода. – 1998. – 17 нояб.

244. **Сосновская, Т. А.** Украиника : вчера, сегодня, завтра / Т. А. Сосновская, В. А. Ярошик // Б-ка. – 1997. – № 6. – С. 72–73.

Відомості про наукові дослідження з краєзнавства голови клубу "Краєзнавець" І. Ю. Саратова.

245. **Сто краеведческих** чтений : (хроника и содерж.) / Харьк. гос. науч. б-ка им. В. Г. Короленко / сост. : Т. Г. Шерстюк, В. А. Ярошик. – Х., 1988. – 39 с.

Відомості про участь І. Ю. Саратова в роботі клубу "Краєзнавець" та краєзнавчих читаннях.

246. **Сто краєзнавчих** читань : (хроніка та зміст) : Вип. 2 / Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка / уклад. : Т. Г. Шерстюк, В. О. Ярошик. – Х., 1997. – 63 с.

247. **Те саме.** – Вип. 3. – Х., 2003. – 91 с.

Відомості про творчу діяльність голови клубу "Краєзнавець" та участь у краєзнавчих читаннях І. Ю. Саратова.

248. **Ярошик, В. О.** Діяльність клубу "Краєзнавець" при Харківській державній науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка // Перші Сумцовські читання : тези наук. конф., присвяч. 75-річчю музею Слобід. України ім. Г. С. Сковороди, 17–18 квіт. 1995 р. – Х., 1995. – С. 52–54.

Відомості про краєзнавчу діяльність І. Ю. Саратова.

249. **Ярошик, В. О.** З історії клубу "Краєзнавець" // Сто краєзнавчих читань : (хроніка та зміст) / Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. – Х., 1997. – Вип. 2. – С. 4–5.

Відомості про І. Саратова, як дослідника Слобожанщини.

250. **Ярошик, В. О.** Клубу "Краєзнавець" – 25 років // Сто краєзнавчих читань : (хроніка та зміст) / Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. – Х., 2003. – Вип. 3. – С. 4–7.

Відомості про І. Саратова.

251. Ярошик, В. О. "Українiка" сьогодні / В. О. Ярошик, Т. О. Сосновська // Вісн. Кн. палати. – 1999. – № 7. – С. 7–8.

Відомості про клуб "Краєзнавець", який очолює І. Ю. Саратов.

Див. також № 156, 170, 203.

З ФОТОГРАФІЇ І. Ю. САРАТОВА

252. [**Відкриття** пам’ятника Івану Сіркові у Мерефі 30 травня 1993 р. : фото] // Краєзнавство. – 1995. – № 1–4. – С. 71.

На фото серед присутніх І. Ю. Саратов.

253. **Іван Саратов** : фото // Харківський полковник Іван Дмитрович Сірко : іст.-публ. нарис / І. Саратов. – Х., 2008. – На звороті обкл.

254. [**Саратов Иван Ефимович**] :фото // Харьков, откуда имя твое? / И. Е. Саратов. – Х., 2009. – На обороте обл.

4 БІБЛІОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ ПРО І. Ю. САРАТОВА

255. **Водоснабжение**, канализация, гидротехнические сооружения : межведомств. респ. науч.-техн. сб. : Вып. VII. – К. : Будівельник, 1968. – 123 с.

Відомості про публікації І. Ю. Саратова.

256. **Борис Петрович Зайцев** : (к 80-летию со дня рождения) : библиогр. указ. / сост. : В. Д. Прокопова, С. Б. Глибицкая. – Х. : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2007. – 60 с.

Відомості про публікації І. Ю. Саратова.

257. **Історія** міст і сіл Харківської області : бібліогр. покажч. : Ч. 2. / [Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка, Харк. обл. універс. наук. б-ка ; уклад. : Л. І. Єпішева та ін.]. – Х., 2004. – 294 с.

Покажчик містить відомості про роботи І. Ю. Саратова.

258. **Історія** Слобідської України : наук.-допом. бібліогр. покажч. / Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка ; склад. : Г. М. Єрофеєва, В. О. Ярошик. – Х., 1993. – 244 с.

Відомості про публікації І. Ю. Саратова з краєзнавства.

259. **Топоніміка** Харківщини : [наук.-допоміж. покажч.] / Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка, Харк. держ. пед. ін-т ім. Г. С. Сковороди ; уклад. : А. П. Ярещенко, В. О. Ярошик. – Х., 1990. – 86 с.

260. **Харків** XX століття : бібліогр. покажч. : у 2 вип. / Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка ; уклад. : В. О. Ярошик та ін. – Х. : Схід.-регіон. центр гуманітар. – освіт. ініціатив, 2003. – 800 с.

Бібліографічні відомості про публікації І. Ю. Саратова.

261. **Харківська** державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка : бібліогр. покажч. видань б-ки та л-ри про її діяльність за 1996–2006 рр. : (до 120-річчя від дня заснування) / Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка ; уклад. : Т. О. Сосновська, В. О. Ярошик, О. П. Куніч. – Х., 2006. – 164 с.

Відомості про публікації І. Саратова та його діяльність як голови клубу "Краєзнавець".

262. **Харківська** державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка : 1986–1996 рр. : покажч. видань б-ки та л-ри про її діяльність : (до 110-ої річниці від дня заснування) / Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка ; уклад. : Н. І. Полянська, В. О. Ярошик. – Х., 1996. – 100 с.

Відомості про публікації І. Ю. Саратова.

263. **Харківська** державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка : події, факти : довідник : Ч. 4. / Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка ; уклад. : Г. М. Єрофеєва, Л. М. Багрянцева, О. В. Филимонова. – Х., 2008. – 131 с.

Бібліографічні описи публікацій І. Ю. Саратова.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

СТАТТІ І. Ю. САРАТОВА

Додаток 1

ЗВІДКИ, ХАРКОВЕ, ІМ'Я ТВОЄ ? ...

Як могло статися, що місто, яке «з пелюшок» відразу стало полковим центром, затим центром цілого краю – Слобідської України, а з 1918 по 1934 рік – столицею Радянської України, не пам'ятає точно ні дати свого народження, ні походження свого імені?

Існує багато версій, які намагаються встановити точно день заснування міста, але перший серед документів, де згадується Харків, був написаний 28 березня 1656 року. В ньому наказувалося російському воєводі Саліфонтову відати харківськими черкасами і споруджувати фортецю за московським зразком. Та якщо день народження вдалося, встановити більш-менш точно, то на запитання, чому саме так названо місто – Харків,– і досі не одержано чіткої відповіді.

Найбільш поширена щодо цього легенда про Харка-пасічника і Харка-воїна. Академік В. Ф. Зуєв, який 1781 року подорожував по Харківському намісництву, у своїх нотатках намагався пояснити, що буцімто назву свою Харків отримав від першого поселенця Харитона. Він нібито жив у цих краях і захоплювався бджільництвом на своєму хуторі, який люди називали «Харковим хутором» чи «Харковою слободою».

Зовсім по-іншому змальовується образ легендарного засновника міста Харка в «Харьковских губернских ведомостях» 1838 року Є. Топчієвим. Це був хоробрий воїн, який мужньо захищав російські кордони від татар-людоловів. Під час однієї битви він був убитий ворогами, а його хутір пограбований. Люди, які поселилися тут пізніше, пам'ятаючи відважного воїна, назвали своє поселення Харковим хутором, а річечку, що протікала поруч, Харків-річкою...

Спробу пояснити походження назви Харкова зробив Дмитро Григорович Гумілевський, відомий під іменем Філарета, професор Московської духовної академії і автор неодноразово перевиданої «Історії руської церкви». В 1848–1859 роках він очолював Харківську єпархію і саме в цей час видав грунтовну працю з історії сіл і міст Харківської губерніЇ, пов'язавши назву міста з річкою, яка подарувала місту своє ім'я.

Існує ще кілька гіпотез походження назви нашого міста.

Відомо, що Харків виник на місці старовинного городища, тобто місця, на якому збереглися сліди древнього міста. Але, скажете ви, дорогий читачу, коли, не збереглося документів, що засвідчували б перше

заселення Харкова, то хто може підтвердити, що на місці нинішнього міста існувало колись городище? Виявляється, городище насправді було, його не тільки бачили, але й виміряли. Це зробив і документально оформив чугуївський воєвода Григорій Спешнєв після однієї із своїх розвідок: харківське городище мало, за цим документом, у периметрі 530 сажнів (1,3 кілометра). Враховуючи, що татаромонголи не будували міст на руській землі, професор Н. Я. Арістов 1877 року висловив припущення, що це городище є залишками стародавнього половецького міста Шарукань і що перекручений корінь слова «Шарук» було покладено в основу назви міста Харків.

Одну з гіпотез щодо походження імені нашого міста висловив академік М. Я. Марр, який вважав, що корінь «хар», а також «сар», «кос» і «каз» є не що інше, як етнонім хазарів. Звідси Харків, як і Казань, Кострома, Саратов – стародавнє хазарське місто...

Гіпотези, версії... І в науковій літературі, і в легендах та переказах про походження назви Харкова їх знаходиш доволі. Та існують дані, пов'язані з нашим містом, про які не міг дізнатися навіть найдопитливіший читач, оскільки вони ще не публікувалися. Дослідження, проведені автором, дали змогу віднайти факти, які не вкладаються в межі існуючих гіпотез щодо походження назви Харкова.

Передусім, щодо імені Харка. В XVII – XVIII століттях воно було дуже поширене на Україні. Історія добре знає про Харка – ватажка селянського повстання 1736–1738 років; був і Харко-сотник із Жаботина, учасник повстання 1768 року; а ще відомий Харко Чепега – кошовий отаман Чорноморського козачого війська, за якого відбулося переселення запорізького козацтва на Кубань. У ті часи, звісно, жило багато інших невідомих козаків, які носили ім'я Харка.

Існує також більше десятка населених пунктів і річок, у назвах яких зустрічається корінь «харк»; серед них – Харківці, Харківка, Харківське, Харківщина. Деякі серед цих населених пунктів і річок зустрічаємо на старовинній карті Боплана, яка побачила світ задовго до виникнення міста Харкова. До речі, всі населені пункти з коренем «харк» у назві розташовані в межах південно-східного кордону України і на території кожного з них або неподалік віднайдено залишки стародавніх поселень наших предків. Лише один із усіх населених пунктів з коренем «харк» у назві стоїть на річці Харків. Це – наше місто Харків. Решта розташовані на річках Удай, Лохвиця, Альта та ін. Більше того, сам Харків наблизився до однойменної річечки, тільки згодом коли розрісся за межі первісної фортеці, заснованої на місці прадавнього городища (до

речі, саме городище, хоча й знаходилося на чималій віддалі од річки Харків, називалося чомусь Харківським, а не Лопанським).

На Русі хазари були відомі під назвою «козар». Приміром, стародавні літописи, зображуючи воєнні дії 859 і 1117 років, розповідають: «Козаре імаху дань на полянех і на сєверянех...» або «...придоша бєловежці, сі єсть козаре, в Русь...» і т. д. Навіть тепер ще збереглися численні сліди колись могутнього племені хазарів у назвах населених пунктів: Козарка, Козаринівка, Козари, Козарське та ін. Усі ці назви звучать і пишуться, як і в стародавніх літописах, з чітким притиском на літері «к».

Наведені факти слабо узгоджуються з усіма існуючими версіями про походження імені міста Харкова. Якщо воно походить від назви річки Харків, то як виникли Харківці на Удаї або на Лохвиці? Коли ж припустити, щ назва нашого міста бере початок від хазарів, то чому на протязі тисячі років збереглося незмінне «козари». Якщо харківські назви виникли від імен невідомих Харитонів і Захарів, то чому обмежена зона їхнього поширення? Згадаймо, що численні Петрівки, Андріївки, Данилівки, Іванівки тощо повсюдно зустрічаються на всій Європейській частині Союзу, а «харківські» назви розташовані в досить обмеженій зоні поблизу кордонів Лісостепу.

Все це наводить на думку, що назва Харкова має інше походження і пов'язане з народом, який жив колись поблизу цих місць. Йдеться про одне із східнослов'янських племен, які в стародавні часи жили на південному сході Європи і яких за звичку ходити в чорному одязі називали «чорни~ ми». Можливо, це були нащадки кіммерійців, яких стародавні мореплавці- фінікійці називали «темними», а може, і меланхлени – «чорноризці», тобто люди в чорному одязі. Їх знали греки ще в VI столітті до н. е., пізніше про них згадував Геродот, відзначаючи, що «чорноризці» мешкали між Сеймом і Доном, на північ од царських скіфів, але застерігаючи, що це не скіфське плем'я.

Відомо також, що в III столітті, до н. е. племена, які носили чорний одяг, називалися савдаратами. Про них є згадки і в I столітті н. е.: письменник Діон Хрисостом, який відвідав тоді Ольвію, розповідав, що ольвійські жителі носили чорні плащі на зразок одного із сусідніх тубільних племен. Дослідження довели, що згадка про їх стародавнє мешкання й тепер існує у багатьох назвах на всьому просторі південно-східної Європи від верхів'я Дніпра до Кубані.

У назвах більше ніж 250 річок, ручаїв, вибалків, розташованих тільки у верхів'ях Дніпра і басейні Дону, можна віднайти корені «чорн», «кар», «хар». Мимоволі згадується князь Чорний – легендарний засновник міста Чернігова. А хіба не викликають роздумів часто повторювані географічні назви південного сходу Європи: ріки Чорна Калитва, Чорний Жеребець, Чорна притока Кубані; Чорні гори – передове північне узвишшя Кавказьких гір; Чорні землі – територія, розташована на південному заході Прикаспійської низини, Руське, або Чорне море?

Звідси можна зробити припущення, що назва «хорвати», можливо, означає «чорні слов'яни», де «хор» – це темний (російське «карий» або тюркські «кара» чи «хара»), а «вати» подібно «вятичам», – похідне від венетів або антів, стародавніх слов'янських племен. До речі, у прадавніх джерелах неодноразово згадуються «чорні болгари» і «чорні хазари», які жили тоді на південному сході Європи. Не виключено, що «чорні слов’яни», «чорні болгари» і «чорні хазари» – назви одних і тих же племен, яких стародавні автори ототожнювали в різні часи з тими народами, що їх вони знали краще.

Існування легендарної Артанії – землі артів, великого об’єднання слов’янських племен, що існувало на південному сході Європи ще до Київської Русі, також пов’язане з іменем чорних слов'ян, але з якоюсь видозміненою, формою: хорвати – харти або арти, харки чи арки. Не виключено, що така побудова назв аналогічна існуючим нині формами: жителі Полісся – поліщуки, сіверські слов’яни – сіврюки і т. д. І хоча останні назви виникли значно пізніше, це не виключає можливості подібних побудов назв у пізніші часи. Як доказ на користь такого припущення, можна згадати про прадавні югославські селища Хртиця і Хрваце або назви невідомих нам племен ірків і арків.

У XII столітті поет Нізамі, скориставшись спогадами в стародавніх джерелах, писав, що руси в Закавказзя приходили “із країни алан і арків”. Хто ці арки? Може, це нащадки ірків, про яких згадував Геродот, описуючи скіфів під час завоювань перського царя Дарія? А можливо, харки-арки-ірки є одне з племен південно-східних слов'ян, які жили колись на всьому просторі від Волги до Кубані і Дніпра?

Тепер відомо, що алани жили на північному Кавказі та у верхів’ях Сіверського Дінця і Дону. Численні пам'ятники аланів знайдені неподалік Харкова, у Верхньому Салтові, – звідси весь археологічний комплекс подібних пам'ятников отримав назву Салтівської культури.

А де жили арки? Імовірно, що арки або харки жили десь неподалік русів і аланів. Дослідження підтверджують це: місто Харків, річка Харків і балка Харків у Харківській області; селища Харківка, Харківщина і річка Хоркалуж на Сумщині, Харкове – у Чернігівській області, річка Харківка –на Полтавщині та багато інших. Ці назви – сліди наших предків. І те, що майже всі вони зустрічаються на землях полян, радимичів і сіверян, неважко пояснити. Племена, які жили на південному сході Європи, під тиском войовничих племен номадів змушені були залишати свої землі. Одні переселялися на захід, в район басейну ріки Дунай, інші – на північний захід і північ, ближче до Дніпра і Оки. Історичні джерела засвідчують, що слов'янські племена заселили Придунав'я у другій половині першого ти-сячоліття нашої ери. Відгомін прадавніх подій зберігся у народних переказах про богатирів. І хоча світ богатирів – казковий, у ньому, як у дзеркалі, відбилися історичні події стародавніх часів.

Під тиском пришельців корінне населення південного сходу Європи змушене було поступово відсуватися на захід, на північний захід і північ, споруджуючи для захисту своїх земель довжелезні рови і вали. Руський народ називав їх «змієвими», надаючи їм значення кордону між руськими землями і землями завойовників. Ще й тепер залишки цих валів пересікають Україну, є Змієвий вал і неподалік Харкова, на Муравському Шляху.

Документи, середини XVII сторіччя засвідчують, що «змієві вали» на території Харківської області існували ще до утворення Слобідської України, а отже, ще до монгольського нашестя. Дуже сумнівно, щоб ці велетенські споруди будувалися за часів Київськоі Русі, коли землі нинішньоі Харківщини нероздільно належали кочівникам: печенігам, а затим половцям. Досвід наступних років переконливо показав, що для будівництва таких валів потрібні були десятки тисяч рук упродовж багатьох років. Таких людських ресурсів у Київській Русі не було, отже "змієві вали". на території Харківщини були споруджені значно раніше, коли ці землі заселяли арти.

Відходячи з рідних місць, частина «чорних слов'ян» селилася серед родинних слов'янських племен, утворюючи нові поселення, які, на відміну від місцевого, населення, стали називатися «чорними». Не дивно, що поза межами землі полян і сіверян, тобто в самій Артанії, таких назв немає, оскільки там усі поселення були «артанськими». Подібне можна спостерігати тепер у Югославії. Вздовж усього хорватського кордону

розкидані «хорватські» назви міст і сіл: Хорватіні коло Трієста, ріка Керка і місто Харкані в Угорщині; Хртковці у Сербії і т. ін. Зв'язок сучасних хорватських назв зі своїми південно-східними нащадками можна простежити по такому ланцюжку, кожну ланку якої легко довести: хорвати – серби, серби – сіверяни.

Аріаднина нитка таких умовиводів привела нас на береги Азовського моря – стародавньої Меотіди, де містився колись третій слов'янський центр – Артанія. Ні, зовсім не випадково «оселедець» українських козаків носив свого часу князь Святослав, а ще раніше так голили собі голови, праболгарські володарі, що мешкали тоді на берегах Дону і Кубані – їх так і називали : «князі з поголеними головами»...

Навіть найкоротший переказ легенд про походження назв ріки Харків і міста Харків допоможе читачеві відокремити вигадку від неспростовних фактів.

Переказ гіпотез і версій – це ще не вирішення проблеми, а тільки постановка складного питання, над розв'язанням якого доведеться чимало попрацювати нашим ученим. І звичайно ж, передусім – археологам. Нам здається, що пошуки залишків древнього Харківського городища, точне датування виникнення «змієвих валів» – ось ключ до загадки, яку приховали століття.

Прапор, 1979, № 8, с. 110–112

Додаток 2

ПЕРВЫЙ ГЕРБ г. ХАРЬКОВА (Полковой период – до 1765 г.)

Из-за отсутствия документальных свидетельств второй половины XVII в. вопрос о первом гербе Харькова, отражающем его полковой период, до настоящего времени является вопросом гипотетическим. Об этом гербе Харькова можно судить по документам, которые увидели свет лишь 100 лет спустя после образования как города Харькова, так и Харьковского казачьего полка. Но и в этих документах нет ссылок на другие, более ранние, не дошедшие до нас документы, а описание герба производилось только на основании воспоминаний харьковских старожилов, видевших когда-то и помнящих полковой герб.

Попробуем решить эту задачу, используя косвенные сведения, а для начала ответим на вопрос, как формировались гербы Слободской Украины во второй половине XVII в.?

Измаил Иванович Срезневский в своем «Историческом обозрении гражданского устроения Слободской Украины со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию» так отвечал на этот вопрос «...Всякий полк отличен от других полков знаменем, на котором изображался лик святого, почитавшегося покровителем полка, и разделялся на сотни ...» Это утверждение И. И. Срезневского можно проиллюстрировать извлечением из статьи В. В. Иванова «Прапори Слободських полков», описывающей знамена Харьковского полка времен Петра I:

«...Харківський полк мав шість прапорів: 1) Полковий прапор, що на ньому зображено російський герб під коронами з круговим написом: знамя великого государя, царя и великого князя Петра Алексеевича всея Великія и Малыя и Белыя Россіи самодержца. 2) Другий полковий прапор – хрест у сяйві і над ним два янголи з сурмами, що тримають вінець. 3) Першої сотні – на лицевому боці зображено Миколу Чудотворця, на зворотному – Григора Неокесарійського. 4) Мерефянської сотні – на лицевому боці зображено апостола Петра, а на другому – герб російський під коронами. 5) Липецької сотні – зображено Георгія, що стоїть на землі з хрестом у правій руці і списом у лівиці, на зворотному боці – великомученика Дмитра з хрестом у лівій руці і з списом, що перемага змія, у правиці. 6) Дергачівської сотні – на лицевому боці зображено архангела з мечем, що перемага диявола, вище Христа в сяйві

і під ним квіти, а напроти архангела-зірки, на зворотному боці – янгол-охоронець з людиною у правій руці.

Ізюмський полк мав десять прапорів: 1) Полковий прапор, що на ньому зображено на одному боці Покрова Богородиці, на другому – архістратига Михайла, що перемага диявола. 2) Полковий Ізюмської сотні – чотирикутний жовтий хрест. 3) Балаклійської сотні – на жовтій землі червоний хрест, над ним корона й блакитні лаври, на зворотному боці – червоний хрест на білій землі. 4) Зміївської сотні зображено Миколу Чудотворця, на зворотному боці – янгола Михайла, що перемага диявола. 5) Купянської сотні – Микола Чудотворець, що молиться, на другому боці – Олексій митрополит Київський, так само молиться. 6) Сенківської сотні – на лицевому боці зображено архангола з гіллям у правій руці, а в лівиці «держащ Імя Іисусова», на зворотному янгол «имущь правую руку изображеніє креста,а в левой держащь крест». 7) Печенізької сотні – зображено Георгія, що перемага змія, верхи на коні. 8) Лиманської сотні – зображено Богородицю, по боках під покро-вом її святі, на зворотному боці – архангол Михайло перемага диявола. 9) Прапор, на якому зображено Спаса й герба з написом, на зворотному боці – російський герб під коронами. 10) Прапор, де зображено архангола Михайла, що вогненим мечем перемага диявола, на зворотному боці – російський герб».

В «Историческом обозрении...» И. И. Срезневского мы находим далее такие строки: «... Всякий полк находился под управлением полковника и членов полковой старшины, полковник был избираем всей полковой старшиной, по большинству голосов, на всю жизнь... Все распоряжения свои подтверждал он письменными приказаниями-универсалами за собственноручным подписанием с приложением своей гербовой печати, которая употреблялась как полковая...» Зная законы перехода личной печати полковника в герб полка, рассмотрим подробно полковой период в жизни города Харькова, а именно период с 50-х годов XVII в. по 1765 г. К сожалению, и здесь нас ожидают определенные трудности, поскольку документальных данных о начальном периоде Харьковского полка не сохранилось. Более того, существуют разные точки зрения по вопросу даты возникновения Харьковского казачьего полка. Наиболее раннюю дату называет Е. А. Альбовский – 1651 год. По его утверждению, эта дата была зафиксирована на старинных знаменах Харьковского казачьего полка. Очень странная и загадочная ситуация, когда полк возник раньше города, имя которого он носит. Однако

указанная выше ситуация не кажется странной. Ниже, опираясь на факты, постараемся раскрыть причины такой на первый взгляд парадоксальной ситуации.

Освоение Дикого Поля переселенцами с Правобережья Днепра, с Надднепрянщины и Гетманщины было делом трудным и чрезвычайно опасным. Сотни километров по бездорожью с имуществом, женами, детьми, стариками, сельскохозяйственным инвентарем и многочисленным скотом (в среднем на каждую семью приходилось 8 голов домашнего скота) требовали от переселенцев объединения в группы, способные дать отпор грабителю.

Многочисленные отряды татар и просто шаек грабителей поджидали переселенцев на их далеком и трудном пути к новым местам поселения. Преодолев тяжелый и опасный путь и осев на новых местах, пионеры заселения нашего края вынуждены были в первую очередь строить оборонительные валы и стены, защищаясь от грабительских набегов небольших отрядов крымских и ногайских мурз.

Для отпора же большим отрядам крымского хана требовалось объединение всех сил первопоселенцев. Такими неформальными объединениями командовали всеми признанные казацкие лидеры – атаманы или полковники, заслужившие доверие поселенцев либо прошлыми заслугами, либо плодотворной деятельностью в периоды трудных переходов и освоения новых мест жительства.

В Харьковском регионе таким всеми признанным лидером был казацкий полковник Иван Сирко. Дом, где жила его семья, располагался в Мерефе, но его огромный авторитет и влияние распространились так далеко, что его называли полковником Змиевским и Печенежским. Позже, когда на месте древнего Харьковского городища поселился шестисотенный отряд казаков с семьями, Сирка стали называть еще и Харьковским полковником. Мы сказали «позже» потому, что Мерефа была основана раньше Харькова и, как это сказано в документе 1749 г., на реке Мерефе плотину занял Иван Сирко «в прошлых годах тому будет лет 100 и более», и дальнейшее строительство было «на землях Мерефянской сотни, полковых землях». Таким образом, понятия «полк» и «полковые земли» существовали как некоторое объединительно-оборонительное территориальное подразделение задолго до возникновения города Харькова. Отсюда появление даты «1651 год» на знамени Харьковского казачьего полка вполне возможно. Дальнейший бурный рост населения на месте Харьковского городища и труднодоступное для

татарской конницы расположение Харькова на мысу между болотистыми реками Харьков и Лопань создали предпосылки для переноса центра территориального полкового управления в Харьков. Поэтому понятны утверждения многочисленных документальных и литературных источников о том, что Харьковским полковником был национальный герой украинского народа Иван Дмитриевич Сирко.

Но так как темой настоящей статьи является история Харьковских гербов, мы не будем останавливаться на славных и многочисленных подвигах Ивана Сирко, а отошлем читателя к работе Д.И. Яворницкого «Иван Дмитриевич Сирко – славный кошевой атаман Запорожского войска» и к очерку «Иван Дмитриевич Сирко -– первый Харьковский полковник», а сами обратимся к рассмотрению документов, описывающих первый герб города Харькова. К сожалению, несмотря на длительные поиски в архивах и специальные исследования, пока не удалось обнаружить ни оттисков, ни описания городской печати Харькова в документах, принадлежащих к концу XVII – первой половине XVIII вв.

О внешнем виде первой городской эмблемы можно судить лишь на основании материалов, относящихся ко второй половине XVIII в. В частности, сведения о первом харьковском гербе мы встречаем в «Хронографическом описании города Харькова», составленном в 1767 г. есаулом Максимом Горленским. Этот документ оказался в «Описании городов и знатных местечек в провинциях Слободской губернии в 1763-1773 годах», обнаруженном Д. И. Багалеем в Харьковском историческом архиве. Описание было составлено по распоряжению слободско-украинского губернатора Е. Щербинина на основании указа Сената.

М. Горленский о харьковском гербе пишет, что «...сколько известно, то город издревле употребляет в гербе напряженный лук со стрелою, а пожалован городу сей герб или прежним основателем и обычаем народа введен – достоверного известия нет». Это указание М. Горленского дает основание считать, что самой ранней городской эмблемой Харькова был натянутый лук со стрелою. Есть и другое документальное подтверждение такого предположения – докладная записка наместника Е. Щербинина Харьковскому наместническому правлению (1781г.). История возникновения этого документа такова. В ноябре 1775 г. был издан один из крупнейших законодательных актов правления Екатерины II «Утверждение для управления губерний Всероссийской империи», которым, в частности, определялось административно-территориальное деление

страны. По этому закону вся территория Российского государства делилась на губернии, губернии – на уезды. Создавались губернские и уездные учреждения, определялись права, функции, порядок работы учреждений и должностных лиц и т.п. В течение 1779–1781 гг. «Учреждение для управления губерний» несколько раз дополнялось новыми постановлениями правительства. Среди них заслуживает внимание указ Сената от 27 мая 1781 г., который повелевал губернским властям на границах губерний и уездов наряду с обычными межевыми знаками выставить на видных местах губернские и уездные гербы. В случае, если отдельные губернские и уездные города не имели гербов, указ предписывал составить их проекты и предоставить их на рассмотрение в Сенат. Выполняя это постановление, в канцелярии Харьковского наместника составили проекты гербов для всех городов Харьковского наместничества и отослали в Петербург в Сенат, о чем свидетельствует донесение наместника Е. Щербинина Харьковскому наместническому правлению. Этот документ сохранился и в настоящее время находится в Центральном государственном историческом архиве Украины в Киеве.

Как видно из этого документа, к 1781 г. только сам Харьков имел герб, а в других городах Харьковской губернии гербов не было, и Щербинин предлагает в своем проекте оставить гербом города изображение, о котором писал М. Горленский еще в 1767 году.

Таким образом, хроно-географическое описание Харькова, составленное М. Горленским, и докладная записка Е. Щербинина дают основание считать, что первым Харьковским гербом в полковой период было изображение на желтом поле черного натянутого лука со стрелою.

Символика первого герба Харькова отражала действительное положение города второй половины XVII в. как крепости на окраине государства для защиты от внешних врагов и, в частности, для защиты от нападений крымских ханов и ногайских мурз. Документы свидетельствуют, что особенно в XVII в. и в первой половине XVIII в. происходили частые вторжения мурз и ханов в пределы нашего государства, которые осложняли хозяйственную жизнь в этих местах.

Теперь попробуем ответить на вопрос: как появилось изображение напряженного лука на гербе города Харькова ?

Выше мы упоминали о существовавшей в XVII в. традиции переносить изображение с личной печати полковника на герб полка, которым он командовал. Учитывая эту традицию, попробуем поискать

корни Харьковского герба среди родовых гербов Харьковских полковников.

Известно, что в городе-крепости Харькове в его первоначальный период (от основания города до 1765 г.) было несколько атаманов и 11 полковников. Имена шести атаманов нам известны. Это атаман-осадчий Иван Каркач, харьковские атаманы Максим Тимофеев, Иван Кривошлык, Тимофей Лавринов, Лунько Федоров и Жадан Курган. При этом обращаем внимание, что атаман Лунько Федоров возглавлял харьковских казаков в 1667 г., когда уже много лет существовал и активно действовал во многих военных походах Слободской Харьковский полк. Так, в одной челобитной* на имя царя в 1667 г. находим такие строки: *«...Бьют челом холопы твои Харьковского Черкаскаго полку полковника Ивана Дмитриевича Сирка Черкасы атаман Лунько Федоров с товарищи всем Харьковским городом...»*.

По нашему мнению, такая ситуация складывалась в Харьковском полку только в силу того, что Харьковский полковник И.Д. Сирко, с одной стороны, имел резиденцию в Мерефе, а с другой – много, часто и иногда надолго отлучался для участия в военных походах Запорожского войска, служебных поездок в Белгород и для многих других дел. Следует думать, что число харьковских атаманов за период 1654-1668 гг. было большее, так как по существовавшим в то время традициям выборы атаманов по разным причинам могли происходить спонтанно и по несколько раз в год. Сам И. Д. Сирко, несмотря на высокий авторитет среди Запорожского войска, многократно избирался и также многократно отстранялся с поста кошевого атамана. Поэтому выше мы перечислили только тех известных нам атаманов, имена которых донесли документы XVII в.

О первом атамане-осадчем Иване Каркаче нет современных ему документальных свидетельств, и мы знаем о нем только из таких описательных сочинений второй половины XVIII в., как «Хронографическое описание Харькова» 1767 г., а также «Описания Слободско-Украинских городов и местечек». Но у нас нет оснований не верить этим документам. Очевидно, атаманская деятельность осадчего Ивана Каркача была краткой, так как в первой переписи жителей Харькова 1655 г. его имени среди 507 казаков мы не встречаем, и атаманом Харьковских казаков назван Максим Тимофеев.

В том же 1655 г. в Харькове осела еще одна партия переселенцев в количестве 800 казаков под руководством атамана Ивана Кривошлыка.

Сколько Иван Кривошлык оставался Харьковским атаманом, неизвестно, и в 1659 г. мы уже встречаем имя другого атамана – Тимофея Лавринова, а в 1660 г. Жадана Кургана, а в 1667 г. харьковским атаманом был Лунько Федоров, хотя Иван Кривошлык оставался в Харькове по меньшей мере до 1668 г. и даже играл заметную политическую роль – возглавлял группу заговорщиков, убивших в октябре 1668 г. Харьковского полковника Фёдора Репку. К сожалению, нам не известны ни причины смещения того или иного Харьковского атамана, ни их точное число. Однако мы знаем, что в ранг полковника Харьковского Слободского казачьего полка ни один из известных нам атаманов возведен не был.

**Челобитная – так в средневековой Руси назывались письменные просьбы на имя царя или его вельмож.*

Из этого краткого пересказа названных фактов об атаманском корпусе в городе-крепости Харькове можно сделать следующие выводы.

1. С момента основания города до конца 1668 г. в Харькове, наряду с полковой территориальной структурой существовали атаманы, власть которых распространялась только на жителей Харькова.

2. Известные нам атаманы (не исключена возможность, что в Харькове за этот период было большее число атаманов, но имена их до нас не дошли) не были возведены в ранг полковников Харьковского полка и поэтому не имели личных печатей, подтверждающих их подписи на документах. Это наше соображение подтверждается челобитной «атамана Лунько Федорова со товарищи», подписанной не им самим, а священниками Харьковских храмов.

3. Отсутствие личных печатей у часто меняющихся атаманов исключает вероятность связи герба Харькова в его полковой период с тем или иным атаманом Харькова.

4. Очевидно, что корни Харьковского герба следует искать в среде харьковских полковников.

Документально известно, что первым харьковским полковником был национальный герой Украины, многократно избираемый кошевым атаманом Запорожской Сечи, – житель и, возможно, основатель Мерефы Иван Дмитриевич Сирко*. Известно также, что он возглавлял Харьковский полк до марта 1668 г. Однако пока еще не найдены документы, указывающие на начало его полковницкой деятельности в Харьковском полку.

***В 1999 г. вышла книга В.Л. Маслийчука «Козацька старшина Харківського слободського полку 1654–1706 рр.», где автор указывает на существование в Харькове в 1660г. полковника Воропая или Воропаева. К сожалению, ничего неизвестно, в каком статусе был Остап Воропай: как избранный на всю жизнь полковник или он был «наказным» полковником, назначенным Г. Ромодановским или И. Сирко на какое-то время для выполнения определенной акции. В «именном списке жителей г. Харькова 1655 г.» Остап Воропай не значится. О временном характере правления Воропая говорят такие факты: в документе 1661г. О. Воропай упомянут без указания звания «полковник», а также в списке казаков Харькова 1660 г. у первой сотни не указан сотник.**

Скажем только, что самой ранней известной нам датой пребывания Ивана Сирка на посту полковника Харьковского полка является 1663 г. Это упоминание помещено в панегирике Яна Орновского. Речь идет о первом литературном произведении, имеющем отношение к Харькову и посвященному прославлению семьи Харьковских и Изюмских полковников Донец-Захаржевских. Это сочинение написано на польском языке в виде панегирика и было опубликовано в типографии Киевской Печерской лавры. Дословно название этого произведения на русский язык переводится так: «Богатый родовой сад вельможных их милостей панов Захаржевских, усаженный розами его царского найяснейшего величества стольников и полковников Харьковских его милости пану Федору Захаржевскому в панегирический подарок отданный. Издано в чудотворной большой Лавре Киево-печерской. Году 1705.».

Несмотря на панегирический характер, отражающий литературные традиции того времени, сочинение Яна Орновского содержит множество ценных сведений, относящихся к истории Харькова в его полковой период. Вот как звучит упоминание о Сирко в панегирике Орновского: «...Полковником харьковским был в это время Иван Дмитриевич Сирко. Григорий Захаржевский был сделан сотником при нем. Он участвовал в битве против поляков за Лесной, над которыми была одержана победа. Будучи еще сотником при Сирко, Григорий Захаржевский строил укрепления в местечке Маяки...».

Более раннее документальное упоминание о И. Д. Сирко как о полковнике мы встречаем в марте 1662 г. Имеется в виду письмо И. Д. Сирко и Сацька Туровца к наказному гетману Левобережной Украины Якиму Сомку, В этом письме И. Д. Сирко подписался как «полковник его царского величества верного войска Низового славного

Запорожья». К сожалению, в этой подписи нет уточнения, какого полка был полковником Сирко.

Более раннее упоминание о И. Д. Сирко как о полковнике встречается в дошедших до нас документах 1659 г., посвященных избранию Юрия Хмельницкого гетманом Украины. В них он назван «Кальницким», а не Харьковским полковником. Почему Кальницким, неизвестно, но, по нашему мнению, не исключена возможность обыкновенной описки при составлении документов, так как в те времена о новопостроенном Харькове мало кто слышал.

Самое первое упоминание о И. Д. Сирко встречается в работах Н. И. Костомарова и Д. И. Яворницкого (правда, без каких-либо ссылок на документы-первоисточники), датированные 1654 г., когда во время Переяславской Рады Сирко и Богун со своими единодумцами не захотели присягать царю и в знак протеста покинули Переяслав. Отметим, что это был очень смелый для того времени шаг, и его мог позволить себе только тот политический или военный деятель, который чувствовал уверенность в своих силах и относительную независимость. Так независимо мог чувствовать себя И. Д. Сирко, который, с одной стороны, представлял Запорожскую Сечь, а с другой – Харьковский Слободской полк, возникший, согласно утверждению Е. Альбовского, в 1651 г., за пределами земель непосредственно подчиненных власти гетмана. Анализ последующих событий времен Руины показывает, что И. Д. Сирко часто проявлял свою независимость от всех последующих гетманов того периода. Более ранних документальных свидетельств, подтверждающих политическую и военную деятельность И. Д. Сирка, пока не удалось обнаружить. Хотя существуют косвенные ссылки на участие И. Д. Сирка в морских походах казаков к турецким берегам, а также о походах во Францию, совершенных Сирком совместно с Богданом Хмельницким.

К сожалению, мы не нашли ни одного оттиска печати Сирка – кошевого атамана Запорожского войска. Но изображение натянутого лука было характерным для казацкой символики тех времен. В качестве примера сошлемся на работу Я. Д. Исаевича «Бойові прапори казацького війська». Среди 24 боевых стягов Киевского и Черниговского полков, с которыми шла в бой украинская армия в годы освободительной войны 1648–1654 гг., три флага имели изображение натянутого лука. При этом следует обратить внимание на одну особенность изображения лука на этих знаменах – присутствие желтого цвета в той или иной части

знамени. Позже эту особенность мы встречаем и в изображении первого харьковского герба – на желтом поле черный напряженный лук.

Другим примером популярности изображения лука в казацкой сфрагистике может служить утверждение Д. Н. Бантыш-Каменского о том, что у «гетмана хана крымского» Суховея была печать с изображением лука и двух стрел.

Эти примеры дают основание считать, что изображение натянутого лука на гербе Харькова в его полковой период было на личной печати Харьковского полковника Ивана Дмитриевича Сирко. Родовые гербы всех последующих Харьковских полковников подтверждают эту версию.

Вторым Харьковским полковником был Федор Репка. Каких-либо документов о его избрании или указов об утверждении в ранге полковника не сохранилось. Известно только, что был он Харьковским полковником недолго: в июне 1667 г., когда Харьковский атаман Лунько Федоров писал свою челобитную, Харьковским полковником был Сирко, а 16 октября 1668 г. Федор Репка был уже убит. Очевидно, его избрали полковником харьковские казаки в марте-апреле 1668 г. после восстания Брюховецкого. Таким образом, Федор Репка был полковником короткий срок – около полугода, причем в очень смутное время, поэтому вряд ли мог оставить заметный след в формировании харьковского герба.

Значительно больший вклад во все аспекты харьковской жизни внесли третий, четвертый и пятый харьковские полковники из рода Донец-Захаржевских. Так, третьим Харьковским полковником, возглавлявшим Харьковский полк после гибели Федора Репки с октября 1668 г. по 1690 г. был Григорий Ерофеевич Донец-Захаржевский.

Четвертым Харьковским полковником, правда, в звании «Черкасского Харьковского Наказного полковника», был сын Григория Ерофеевича – Константин Григорьевич Донец-Захаржевский. В период с 1681 по 1685 гг. он вместе с отцом принимал активное участие во всех гражданских и военных делах Харьковского полка.

Пятым Харьковским полковником с 1691 по 1706 гг. был другой сын Григория Ерофеевича – Федор Григорьевич Донец-Захаржевский.

Родовым гербом Донец-Захаржевских был герб «Долива» – на голубом щите три красные розы с четырьмя лепестками, одна возле другой на белой полосе, или, как это звучит на языке геральдики, на белом рыцарском поясе расположенном по диагонали из левого нижнего угла щита в верхний правый.

Шестым Харьковским полковником был Федор Владимирович Шидловский – зять умершего 28 августа 1706 г. во время военного похода пятого Харьковского полковника Федора Григорьевича Донец-Захаржевского.

Ф. В. Шидловский недолго занимал эту должность, так как был отстранен от управления Харьковским полком в связи с обвинением в служебных преступлениях, будто бы совершенных им в Польше во время одного из военных походов. И хотя вскоре обвинение было снято и Федор Шидловский получил назначение в армию уже не в чине полковника, а генерала, но к управлению Харьковским полком он не возвращался.

Седьмым Харьковским полковником был племянник Федора Шидловского – Лаврентий Иванович Шидловский, который сначала в 1706 г. был назначен наказным полковником, а затем в 1710 г. особым указом был утвержден в должности Харьковского полковника. В этой должности он состоял до конца 1711 г., а в 1712 г. именным указом Петра I был назначен полковником Изюмского полка.

Федор и Лаврентий Шидловские были потомками шляхетских родов, живущих в Западных областях Правобережной Украины. Их родовым гербом был герб «любич», изображающий в центре щита подкову с двумя мальтийскими крестами – один крест под подковой, а другой – внутри нее.

Восьмым и одиннадцатым полковниками Харьковского Слободского казачьего полка были представители рода Куликовских.

Первый из них – Прокопий (Прокофий) Васильевич Куликовский пришел в Слободскую Украину в свите Молдавского Господаря князя Кантемира в 1711 г. после неудачного Прутского похода Петра I. Прокопия Васильевича на Слобожанщине звали «волохом», т. е. молдаванином, хотя большинство исследователей считают, что он был из старинного западноукраинского шляхетского рода. П. В. Куликовский был лично известен Петру I и не раз привозил для него по поручению князя Кантемира секретные документы. В 1711 г. П. В. Куликовский принял русское подданство и продолжал служить в чине полковника в свите князя Кантемира.

Полковником Харьковского Слобожанского казачьего полка П. В. Куликовский был назначен в 1712 г. и выполнял эти обязанности до 1714 г. Служба в Харьковском полку позволила роду Куликовских стать владельцами обширных земельных участков как в самом Харькове, так и

в его предместьях*. Сын Прокопия Васильевича – Матвей Прокофьевич Куликовский – был одиннадцатым Харьковским полковником и выполнял эти обязанности с 1757 по 1765 г. Именно в 1765 г. завершился полковой период в жизни города Харькова. Но судьбе было угодно, чтобы ещё раз на Харьковской земле появился Харьковский Слободской казачий полк и еще раз был избран Харьковский полковник – уже двенадцатый по счету. Двенадцатый полковник тоже был из рода Куликовских* – Михаил Матвеевич Куликовский – сын одиннадцатого Харьковского полковника Матвея Прокофьевича Куликовского. Михаил Матвеевич, как и большинство дворян тех времен, служил в армии и после ухода в отставку в звании полковника активно участвовал в общественной жизни Харькова, неоднократно избирался уездным предводителем дворянства.

**Последующие описи XVIII в. указывают, что род Куликовских владел в различных районах Харькова и его предместьях обширными поместьями. Например, участок на правом берегу р. Харьков от реки до современной улицы Пушкинской, ограниченный улицей Гуданова на севере и Московским проспектом на юге; земли, расположенные в районе Саржина Яра, и в других местах. Род Куликовских оставил следы и в топонимике Харькова: нагорный участок правого берега (коренного) реки Харьков, расположенный между Белгородским спуском и Черноглазовской улицей, получил название Куликовой горы. Имя Куликовских носили улицы Садово-Куликовская (теперь Дарвина и Революции), и Куликовская (теперь Мельникова).*

Он возглавлял губернский комитет по сбору средств для основания Харьковского университета. Так как к моменту открытия Харьковското университета в 1805 г. не удалось завершить строительство университетских зданий, то с разрешения министра внутренних дел графа Кочубея здание генерал-губернатора, расположенное в самом центре Харькова, было передано университету, а резиденция губернатора была размещена с разрешения Михаила Матвеевича на его землях.

В 1812 г., когда над страной нависла угроза французской оккупации, в Харьковской губернии сформировался Харьковский Слободской ополченский казачий полк, и его полковником был избран Михаил Матвеевич Куликовский. Таким образом, представители рода Куликовских оставили заметный след в жизни нашего города, но к

символике первого Харьковского герба их родовой герб не имеет отношения. Родовым гербом Куликовских был старинный герб «дрогомир»: на красном поле щита три скрепленные между собой бегущие ноги, закованные в латы и оснащенные шпорами. Как видим, герб рода Куликовских не имеет ничего общего с изображением, помещенным на первом Харьковском гербе.

Девятым Харьковским полковником был Григорий Семенович Квитка. Он возглавлял Харьковский полк с 1714 по 1734 г. По сообщению Ильи Ивановича Квитки, автора «Записок о Слободских полках с начала их поселения по 1766 г.», изданных в Харькове в 1883 г., дед Григория Семеновича Квитки – Афанасий Квитка переселился в Левобережную Украину в первой половине XVI в. и служил полковником в Гадяцком полку. Сын его Семен Афанасьевич Квитка переселился в Харьков в 1666 г., сначала служил сотником, а затем полковым судьей. Внук Афанасия Григорий Семенович также служил в Харьковском полку и был одним из самых уважаемых в полку людей. Еще не будучи полковником Харьковского полка, он в 1708 г. принимал в своем доме Петра I. Полковником его назначили по именному указу царя в 1714 г. Возглавлял полк он в течение 20 лет. Род Квиток берет свои корни из Польского шляхетства. К сожалению, нам не удалось разыскать документы, на которых был бы помещен герб Квиток. Изображение родового герба Квиток сохранилось только на мраморной плите, установленной на могиле писателя Григория Федоровича Квитки-Основьяненко. Мраморная плита простояла более 150 лет, и вырубленное на ней изображение под влиянием времени и кислотных дождей потеряло свою первоначальную четкость. Однако, применяя специальные методы фотографирования, нам удалось получить некоторые представления о гербе Квиток, а именно: на плите изображен щит, все поле разделено на шесть равных частей, и в каждой из них помещены различные геральдические символы. Хорошо различимы только некоторые из них: это рука в верхнем левом секторе и бегущая лошадь в правом центральном секторе. Остальные четыре изображения расшифровать не удалось. Но и без детальной расшифровки видно, что герб рода Квиток не похож на первый Харьковский герб, а его членение на шесть частей говорит о сложной родословной легенде.

Десятым Харьковским полковником был Степан Иванович Тевяшов, который возглавлял полк с 1734 по 1757 г. Его отец Иван Иванович Тевяшов был полковником Острогожского Слободского

казачьего полка. В Харьков С. И. Тевяшов был направлен Государственной Военной коллегией и по докладу последней в 1757 г. был отправлен в отставку – более высоким чином бригадира*.

** В утвержденном Петром I «Табели о рангах» в армейской пехоте и кавалерии все военные звания делились на четырнадцать классов от генерал-фельдмаршала – 1 класс, до фендерика – XIV класс. Полковник относился VI классу, бригадир - к V, генерал-майор – к IV и т.д.*

Род Тевяшовых берет свои корни из Золотой Орды. Родоначальником был некий Ордыхозя, который перешел служить Великому князю Московскому Василию Дмитриевичу (1389-1425 гг.). После крещения Ордыхозя назвали библейским именем Азарий. Одного из внуков Азария звали Тевяшем, и от него пошел род Тевяшовых. В 1508 г. за верную службу Ивану Никитичу Тевяшову отец Ивана Грозного Василий Иванович пожаловал грамоту на вотчину, т.е. на родовое, наследственное землевладение.

Вот как описывает герб рода Тевяшовых «Общий гербовик Дворянских родов Всероссийской империи» : «в щите, разделенном на двое, в верхнем красном поле изображен золотой крест, и по сторонам его по одной шестиугольной такого же металла звезде. Под ними находится серебряная городская стена, а через оную вниз летящая стрела вонзена в серебряную луну, означенную в голубом поле...».

Наука и техника, 2008, № 1, с. 68–73
[Из цикла статей о гербах г. Харькова]

Додаток 3

Всеукраїнський пленум Спілки краєзнавців. Травень, 2005 р.

Відкриття пам'ятника І. Сірко у Мерефі
(Харківський р-н), 30 травня, 1993 р.

Святкування 25-річчя клубу "Краєзнавець" при ХДНБ ім. В. Г. Короленка

Засідання клубу "Краєзнавець". Липень, 2006 р.

ЗМІСТ

Інформаційне видання

Іван Юхимович Саратов – вчений, краєзнавець

Біобібліографічний покажчик

Відповідальний за випуск

В. Д. Ракитянська, засл. працівник культури України

Редактори: Л. П. Суворова, Н. О. Стрілець

Підписано до друку Формат паперу 60х84 1/16
2,8 друк. арк., 1,9 обл.-вид. арк. Папір для множ. апаратів.
Тираж пр. Замовлення №
Ксерокс ХДНБ ім. В.Г. Короленка, 61003, Харків-3, пров. Короленка, 18.